Tidsskrift om levekår
og livsstil

Jødeforfølgelsene under annen verdenskrig: Et mørkt kapittel i statistikkens historie?

Flere anmeldte lovbrudd, men ikke grunn til økt frykt

Gutter leser mindre bøker, gjør det noe?

Bolig: Unge etablerer seg senere, men ikke dårligere

4/98

samfunnsspeilet

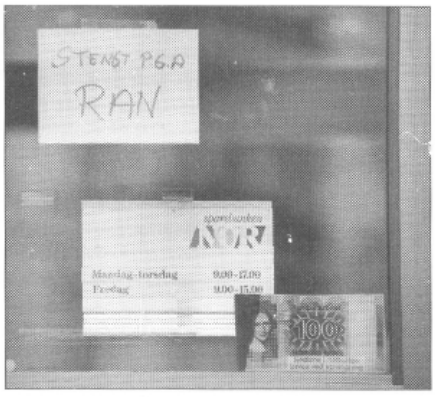

Innhold

Jødeforfølgelsene under den annen verdenskrig: Et mørkt kapittel i statistikkens historie? *Espen Søbye* **2**

Anmeldte lovbrudd 1993–1997: Liten grunn til økt frykt *Frants Gundersen* **18**

Bøker - mest for jenter *Hilde Rudlang* **27**

Unge på boligmarkedet: Etablerer seg senere, men ikke dårligere *Arne Støttrup Andersen* **36**

Samfunnsspeilet
Nr. 4/1998 - 12. årgang

Redaksjon: Johan-Kristian Tønder (ansv. red.), Dag Ellingsen *(dae@ssb.no)* (red.), Mads Ivar Kirkeberg, Ragni Hege Kitterød, Berit Otnes, Hilde Rudlang, Harald Tønseth.
Redigering: Liv Hansen, Solfrid Michaelsen, Anne Skarateppen, Åshild Vestaberg.
Design omslag/maler: Enzo Finger Design.
Trykk: Lobo Grafisk. **Priser:** Pr. år kr 280,- (institusjoner), kr 190,- (private). Enkeltnr. kr 50,-.
Internett: Utdrag fra Samfunnsspeilet publiseres elektronisk på Internett.
Web adresse: http://www.ssb.no
ISSN 0801-7603. ISBN 82-537-4566-4.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning.

Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Omslagsfoto: Georg W. Fossum/Scan-foto.
Illustrasjonsfoto: S. 25: Mimsy Møller/Samfoto. S. 33: Tomas Sødergren/Mira/Samfoto.

Jødeforfølgelsene under den annen verdenskrig:

Et mørkt kapittel i statistikkens historie?

"Selv om det skal handle om statistikk, må vi begynne med en bokstav. Vi starter med den tiende bokstaven i alfabetet, med J." Slik begynte Espen Søbye sitt kritiske innlegg på det 21. Nordiske statistikermøte på Lillehammer i august i år. Søbye stiller spørsmål om statistikk og registerdata var til hjelp for de norske nazistene og tyskerne når jødene skulle finnes og deporteres til gasskamrene høsten 1942. De svarene Søbye antyder, er ikke udelt hyggelige for norske registerførere og statistikere, Statistisk sentralbyrå inkludert.

Espen Søbye

J er en moderne bokstav, det rike og presise latinske språket trengte den ikke, og den fantes ikke i den engelske Bibelen fra 1611. Shakespeare brukte J-en en eneste gang. Har *vi* virkelig bruk for en bokstav Shakespeare klarte seg uten?

To centimeter høye bokstaver var passe

For 67 år sida satt det en mann på et departementskontor i Oslo og tegnet, han tegnet J-er i bordkalenderen sin. Slike kalendere fins ennå, de står i en liten ringperm av svartlakkert blikk på skrivebordet og har et ark for hver dag. Det var på baksida av november 27., torsdag, 1941, 11. måned, 48. uke, årets dager: 331-34, årets rentedager: 327-33, han skrev J-er. Tre stykker tegnet han, en var fire, en var tre og en var to centimeter høy. Det ble diskutert litt fram og tilbake hvor stor den skulle være, men Politidepartementet besluttet at en J på to centimeter var passe. Den 20. desember 1941 sendte departementet et brev til Johs. Krogstie A/S, Stempelfabrik & Gravøranstalt, Storgaten nr. 9 i Oslo: "Herved bestilles 700 stk. stempler, forsynt med en 2 cm. høy bokstav "J". Bestillingen bes effektuert så snart som mulig."[1] Alt den 5. januar 1942 var de 700 J-ene ferdige, og stempelfabrikanten sendte regning på 67 øre per J, i alt 469 kroner. Den 13. januar sendte Politidepartementet regningen videre og bad "det ærede" Finansdepartement "om å anvise av bevilgningen for denne termin til utbetaling av kapitel 381 - 7b gjennom Norges Bank til Johs. Krogstie A/S,"[2] og så gikk beskjeden til Norges Bank som endelig overførte de 469 kronene til stempelfabrikanten i Storgata. Hvor mange personer var ikke delaktige i bestillingen, produksjonen, betalingen, for ikke å snakke om pakking og utsending av stemplene gjennom posten til hvert eneste politi- og lensmannskontor i landet?

Den 20. januar 1942 gav Politidepartementet ordre om at alle norske jøder[3] skulle møte opp på nærmeste politi- eller lensmannskontor og få stemplet sitt pass med denne J-en. I februar kom ordren om at alle med J i passet skulle fylle ut spørreskjemaet "Jøder i Norge," og så gikk det slag i slag. Den 26. oktober ble alle mannlige norske jøder arrestert, den 26. november ble eldre, kvinner og barn arrestert og samme natt, i samme mørke natt, forlot D/S Donau Norge med 530 norske jøder om bord. I Stettin ble de lastet på jernbanevogner og etter to og et halvt døgn ankom toget, via Berlin, Auschwitz, hvor de eldre, kvinnene og barna ble sendt rett i gasskammeret.[4] Av 767 norske jøder som ble deportert fra Norge til Tyskland under den annen verdenskrig, vendte 26 levende tilbake.[5] Til sammenlikning mistet 853 norske soldater livet under krigshandlingene fra april til juni 1940.[6]

Ifølge den siste folketellingen som ble gjennomført før krigen, i 1930, hadde Det Mosaiske Trossamfund i Norge 1 359 medlemmer. Den første folketellingen etter krigen, i 1946, viste at Det Mosaiske Trossamfund bare hadde 559 medlemmer, ifølge tellingene fra 1950 og 1960 var det drøyt 800 medlemmer.

Høyest tapsandel hos norske jøder

741 av om lag 1 400 norske jøder ble sendt til konsentrasjonsleirer på kontinentet og tatt av dage under den annen verdenskrig.[7] I Danmark ble 77 av 5 600 danske jøder henrettet i leirene, mens kun 11 av Finlands 2 300 jøder ble drept i konsentrasjonsleirene.[8] Til tross for en

viss klarhet om hvor mange jøder som befant seg i Norge og Danmark under krigen: Det er bemerkelsesverdig at over 50 prosent av de norske jødene som man har antatt oppholdt seg i Norge i 1942 ble utryddet, mens tallene for Danmark og Finland var henholdsvis 1 og under en halv prosent. Deportasjonen og forsøket på å utrydde de norske jødene er et av de dystreste avsnitt i landets historie: Fordi det var så få norske jøder, at halvparten ble utryddet, men også fordi situasjonen i Norge var så forferdelig mye verre enn i Danmark og Finland.[9] Norge, Danmark og Finland befant seg ikke i samme situasjon under krigen, men av og til er kontekstuelle relativiseringer uten interesse.[10]

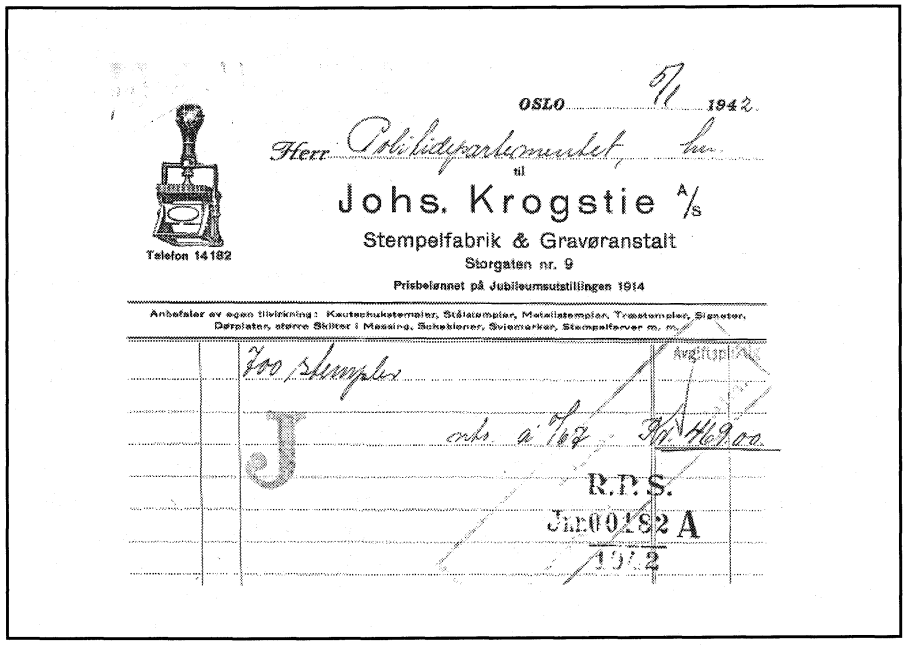
OSLO 5/11 1942.

Herr Politidepartementet

til

Johs. Krogstie A/s

Stempelfabrik & Gravøranstalt

Storgaten nr. 9

Telefon 14182

Prisbelønnet på Jubileumsutstillingen 1914

Anbefaler av egen tilvirkning: Kautschukstempler, Stålstempler, Metallstempler, Træstempler, Signeter, Dørplater, større Skilter i Messing, Schabloner, Sviemærker, Stempelfarver m. m.

Avgiftsfri

200 p Stempler

ord. a 7.62 Kr 469.00

R.P.S.

Jnr 00182 A

1942

Statistikk kan dokumentere overgrep

Folketellinger og befolkningsstatistikk kan brukes, slik det akkurat er gjort, for å gi et bilde av forsøket på utryddelsen av danske, finske og norske jøder, men òg av tyske, nederlandske, franske og belgiske jøder under den annen verdenskrig. Statistikk har siden krigsforbryterrettssakene i Nürnberg i 1945-1946 blitt brukt for å kartlegge omfanget av folkemord, etnisk rensing og grove forbrytelser mot menneskeheten. I de seinere åra er det også blitt gjort forsøkt på å anslå omfanget av massedrapene i Kambodsja, det tidligere Jugoslavia og Rwanda ved hjelp av statistikk.

Det har imidlertid hevet seg kritiske røster[11] mot forsøk på å komme fram til nøyaktig antall drepte ved hjelp av folketellinger og befolkningsstatistikk. Det er svært vanskelig, og det er lett å vikle seg inn i ørkesløse diskusjoner om tallenes pålitelighet og beregningsmåter. Disse røstene har òg hevdet at det kanskje er viktigere å undersøke om og hvordan statistikk var en del av det byråkratiet som trengtes for å begå massedrap og etnisk rensing. Det er framholdt[12] at å undersøke den, i det store og hele, ukjente rollen som statistikken eventuelt spilte i forsøket på å utrydde den jødiske befolkningen fra Europa under den annen verdenskrig, kan bidra til å utvikle holdninger blant statistikere og demografer som umuliggjør at statistikk igjen kan bli misbrukt på denne måten.

Statistikk kan hjelpe overgripere

Det fins få studier som drøfter om, og på hvilken måte, den sivile administrasjonen i Norge, som stort sett fortsatte å fungere under okkupasjonsårene, gavnet okkupasjonsmakten.[13] Vårt tema er: Kom statistikk produsert av det som kunne oppfattes som ikke-nazifiserte norske myndigheter til nytte da den tyske okkupasjonsmakten og dens norske medhjelpere arresterte de norske jødene?

Det har lenge vært kjent at det ble lagt fram en tabell på Wannseekonferansen den 20. januar 1942, da utslettelsen av de europeiske jødene ble endelig planlagt. Den viste medlemmer i mosaiske trossamfunn i Europa med tall fra de forskjellige landenes offisielle statistikk. Det ble oppgitt at det fantes 1 300 norske jøder, altså et tall som var hentet fra folketellingen i 1930.[14] Om den norske folketellingen fra 1930 ikke hadde gitt noe tall, hadde det ganske sikkert ikke forhindret forsøket på å utrydde den jødiske befolkningen i Europa. Likevel, det er umulig helt å fri seg fra tanken på at dette offisielle tallet gjorde det litt enklere å planlegge "den endelige løsningen". Hvis det ikke i en eneste folketelling, i et eneste land, hadde vært et eneste tall for hvor mange medlemmer mosaiske trossamfunn hadde, ville planleggingen av denne enestående grusomheten blitt vanskeligere og tatt lengre tid, og i sånne sammenhenger er tid liv.

Televerkets lisensregistre kom til nytte

Vi skal se på et annet, også tilsynelatende helt uskyldig, men likevel

282

C. No. 1.

No. 10. Detaillerede Opgaver over dem, der ikke var Medlemmer af Statskirken.*)

Distrikter.	Christelige Dissentor.	Apostolisk Frikirkelige.	Methodister.	Baptister.	Reformerte.	Kvækere.	Romersk Katolske.	Græsk Katolske.	Jøder.	Mormoner.	Uopgiven Trosbekjendelse.	Tilsammen.
Oversigt.												
Riget	482	1,114	987	354	141	584	316	15	25	1,038	49	5,105
Rigets Landdistrikter	148	763	589	198	87	438	117	13	-	546	28	2,927
Rigets Bydistrikter	334	351	398	156	54	146	199	2	25	492	21	2,178
Stifter:												
Christiania Stift	164	115	675	39	84	7	166	-	20	717	17	2,004
Hamar Stift	60	17	71	-	8	-	32	-	-	61	10	244
Christiansands Stift	222	214	241	307	12	442	26	-	3	180	10	1,657
Bergens Stift	6	88	-	-	12	119	34	-	2	5	1	217
Throndhjems Stift	8	37	-	4	22	9	20	-	-	56	4	160
Tromsø Stift	32	693	-	4	8	7	38	15	-	19	7	823
Summa	482	1,114	987	354	141	584	316	15	25	1,038	49	5,105

Fra *Resultaterne af Folketællingen*, C. No.1 1866.

graverende eksempel. Helt i begynnelsen av krigen benyttet de tyske okkupantene, sammen med nordmenn, den sivile infrastruktur i det første alvorlige anslaget ikke bare mot medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund, men mot hele sivilbefokningen.

Den 10. mai 1940 gav de tyske okkupantene Oslos politimester Kristian Welhaven ordre om å beslaglegge radioene til jødene i hovedstadsområdet. Tyskerne hadde "med seg lister over mulige jødiske radioeiere, men listene var langt fra så grundige som man kunne forvente av tyske fagfolk. Oslo-politiet med en av politifullmektigene i spissen laget derfor nye lister, blant annet med bistand fra Telegrafverket."[15] Telegrafverket stod for innkrevingen av radiolisens, og hadde derfor et register som altså ble benyttet for å finne fram til og beslaglegge radioene til de norske jødene. Da det norske politiet kom og bad om å få bruke lisensregisteret, var det naturligvis ikke enkelt for den tjenestemannen som hadde ansvaret å nekte politiet å se det. Hensikten er ikke etterpåklokt å felle moralske dommer verken over politimenn eller funksjonærer, men å spørre: Hva kan læres av det som skjedde?

Med statistikk menes i denne sammenheng altså ikke bare folketellinger og befolkningsstatistikk, oppgaver som blir hentet inn av statlige statistikkbyråer og andre statlige og kommunale myndigheter, men registre som opprettes av andre f.eks. av et Telegrafverk eller av et forsikringsselskap og som altså er biprodukter av annen virksomhet. Problemstillingen, i hvilken utstrekning det statistiske systemet i den sivile administrasjon eventuelt lot seg bruke i forsøket på å utrydde de norske jødene, kan presiseres ytterligere. Statistikk som før krigen kunne gå for å være nøytral og harmløs, ville under okkupasjon ikke lenger være det. Hvem kunne før krigen ha tenkt seg muligheten av at Telegrafverkets liste over lisensbetalere skulle bli brukt til å ta radioene fra de norske jødene? Det er ikke statistikken og registrene som de tyske okkupantene og deres nasjonalsosialistiske norske medhjelpere laget, som skal granskes, men grep av og til den offisielle, antatt nøytrale, statistikken og okkupantens statistikk over i hverandre? Fins det eksempler på at de tyske okkupantene og deres norske medhjelpere forsøkte å kople seg inn på og utnytte den tilsynelatende ikke-nazifiserte statistikken i forbindelse med arrestasjonen av medlemmene av Det Mosaiske Trossamfund?

Like etter at passene til de norske jødene var stemplet, ble det bestemt at alle med J i passet skulle fylle ut "Spørreskjema for Jøder i Norge". Det er litt uklart hvem som tok initiativet, men i denne sammenhengen spiller det liten rolle om det var de tyske okkupantene eller Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Men hva slags statistikk fantes før krigen om de norske jødene?

Folketelling 1920. 30

Tabell 2 (forts.). Dissentere

Landsdeler.	Samlet folkemengde.	Lutherske frimenigheter.	Metodister.	Baptister.	Andre dissentersamfund.	Personer som ikke tilhører noget samfund.	Samlet antall dissentere.	Spesifikasjon av rubrikk 5 («Andre dissentersamfund»).
	1	2	3	4	5	6	7	8
VII. Byer. (Forts.)								
Kristiania	258483	1 522	1 380	441	4 025	2 618	9 986	22 tyske kirke[1], 868 rom. kat., 114 gr. kat., 245 adv., 333 frimis., 412 gjendøpere, 89 kat. apostolisk, 58 eng. ep. kirke[2], 11 ref., 852 jøder, 97 div. diss., 553 diss. uopg., 58 unitar., 25 Chr. Science, 1 brahma, 141 utrådt uten nærm. betg., 146 mormoner.

Før dette spørsmålet besvares, skal det slås fast at årsaken til at så mange norske jøder ble arrestert og deportert, var for det første at det var "tyskerne som gav det direkte klarsignal til selve "sluttløsningen", deportasjonene."[16] For det andre var Quisling-regimet og det nazifiserte norske statspolitiet rede til å foreta arrestasjonene. Endelig hadde det tyske politiet sikret seg medlemslistene til de mosaiske trossamfunn i Oslo og Trondheim, samt at Nasjonal Samlings Statistiske Kontor i 1942 gjennom spørreskjemaundersøkelsen hadde registrert alle med J i passet.

Jøder og andre dissentere

I de norske folketellingene fra og med 1866 ble jødene skilt ut som en gruppe i forbindelse med registreringen av dissentere, altså religiøse samfunn utenfor statskirken. Det kan virke litt rart at det fra 1866 til 1910 ikke var medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund som ble registrert, men jøder. Både i 1866 og i 1876 ble det registrert 25 jøder. I 1891 var antallet steget til 214, mens det i 1900 bodde 642 jøder i Norge. I 1910 ble det registrert 1 045 jøder. Fra og med tellingen i 1920 gikk Byrået over til å bruke betegnelsen "medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund". Helt konsekvent var imidlertid ikke skiftet av terminologi, for i kommunetabellene ble det i notene opplyst hvor mange jøder som fantes. I 1920 var det 1 457 medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund, mens tallet for 1930 altså var 1 359. Det skulle vært avholdt en folketelling i 1940, men den ble avlyst på grunn av krigen.

De norske folketellingene fra 1866 av aksepterte uten forbehold at det var relevant å dele den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder. Hadde ikke Statistisk sentralbyrå etablert en sedvane for hvordan "jøder" kunne registreres, som de tyske okkupantene og Nasjonal Samling kunne utnytte og bygge videre på? Hadde byråets bruk av klassifikasjonen "jøde" i folketellingene, selv om betegnelsen ikke ble brukt i 1930, gjort det enklere for Nasjonal Samlings Statistiske Kontor å sette i gang sin undersøkelse? Lånte den offisielle statistikken faglig og moralsk legitimitet til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor? Hvorfor kunne ikke Nasjonal Samling lage statistikk over jøder, når Statistisk sentralbyrå brukte kategorien i sine folketellinger? Det er viktig å reise spørsmålene. Det er vanskelig å overvurdere den normdannende kraften i en tiårig folketelling. Den hører til de mest innflytelsesrike og autoritative skrifter som produseres i et land, og danner mønster, ikke bare for en hel rekke andre skrifter og publikasjoner, men er også en prototype for tenkning, den er så å si den offisielle sunne fornuft. Den er alle standarders standard. Folketellingene er statistikkens kanon. Det holder ikke å si at statistikk generelt eller enkeltresultater alltid vil kunne misbrukes, misbruk må foregripes og forebygges.

Det fins nyere eksempler: For et par år sida ble det diskutert i Norge om det skulle anslås hvor mye innvandrerne kostet, det skulle settes opp et regnskap som viste utgifter og inntekter. Noe sånt er selvfølgelig svært vanskelig, derfor så mange av profesjonelle grunner på oppgaven som en spennende utfordring. Noen mente også at et slikt regnskap ville vise at innvandrerne gav et positivt bidrag til den norske økonomien, altså et resultat som enkelte av initiativtakerne til undersøkelsen ville like dårlig. Det er klart det går an å lage en statistisk klassifikasjon som definerer innvandrer som en person bosatt i Norge, født av to utenlandske foreldre. Vi vet at dette er en statistisk klassifikasjon, vi tillegger ikke denne gruppen, eller skal vi heller si mengden, andre kjennetegn enn forskjeller til en annen mengde. Samtidig vet vi godt at termen innvandrer ikke blir oppfattet som en formell, abstrakt mengdedefinisjon, men som en term for en gruppe med sosiale fellestrekk, og ikke sosiale fellestrekk rett og slett, men med fellestrekk som er

negative og som gis etniske eller religiøse forklaringer. Statistikere kan ikke late som om denne sammenblandingen ikke eksisterer. Etablering og bruk av statistiske klassifikasjoner som, helt utilsiktet, kan bidra til å utvikle nye eller bekrefte eksisterende prototyper for sosiale stereotypier og fordommer, utgjør en viktig, men lite påaktet side ved personvernspørsmålet. Det er når enkeltmennesket feilaktig tillegges egenskaper fordi det tilhører Det Mosaiske Trossamfund eller er født av utenlandsfødte foreldre at det risikerer å bli offer for diskriminering, rasisme eller rett og slett utslettelse.

Døvstumme, åndssvake, sinnssyke, finner og lapper

Det er mange merkelige grupper som er skilt ut i de norske folketellingene, i mellomkrigstida skulle de sinnssyke skilles fra de åndssvake, de stumme fra de døvstumme, de døvstumme fra de blinde, men finner og lapper og hjemvendte norskamerikanere skulle også telles for seg. Det er kjennemerker som ingen ville drømme om å ha med i en folketelling i dag. I 1930 skilte folketellingen ikke bare mellom samer og kvener, i "ublandet rase"[17], men stilte også opp et skjema for "hvordan raseblandingen" hadde "artet sig i siste 10-år" med følgende blandinger i første generasjon: norsksame, norsk-kven, same-kven, i andre generasjon var det sju forskjellige blandinger. Byrået klaget i innledningen til publikasjonen på at "sterkt nedsatte bevilgninger" hadde gjort presentasjonen av materialet for snau. Det er nesten så man kunne ønske at bevilgningene hadde vært enda mindre. Bare tittelen på publikasjonen fra 1910: "Finner og Lapper, Hjemvendte Norsk-Amerikanere, Dissentere, Blinde, Døve og Sinnssyke" og fra 1930: "Samer og Kvener. - Andre lands statsborgere. Blinde, Døvstumme, Åndssvake og Sinnssyke," gir klar beskjed om at dette handler ikke om oss, dette handler om andre, det vil si dette er de som er annerledes. Statistisk sentralbyrå leverer i folketellingene en prototype på distinksjonen mellom oss og de andre. Er det oppgaven til en folketelling? Hvis det var lite penger til folketellingen i 1930, var det helt nødvendig å bruke dem til å registrere 73 kvekere og at 40 bodde i byer og 33 på landsbygda?

Må vi telle innvandrere i år 2000?

Men det er også vanskelig å begripe at det kan være nødvendig, slik der er foreslått, at ni av 23 demografiske personkjennemerker er knyttet til innvandring i den folke- og boligtellingen som planlegges i Norge i år 2000.[18] Ville det ikke i stedet ha kunnet vært gjort til en begivenhet at Statistisk sentralbyrå i sin neste folketelling lot være å registrere religion og etnisitet, på samme måte som folketellingene for lengst har sluttet å telle åndssvake, sinnssyke og raseblanding mellom kvener, samer og nordmenn i to generasjoner?

For å forstå hva som skjedde med nordmenn som tilhørte Det Mosaiske Trossamfund under den annen verdenskrig, og statistikkens andel i det, må det gås litt tilbake i tid. De fleste vet at at den norske grunnloven fra 1814 forbød jødene adgang til Norge. Dette forbudet ble opphevet i 1851, og er alstå grunnen til at det fantes så få jøder i Norge, bare 25 så seint som i 1876. En viss mistenksomhet var nok årsaken til at et trossamfunn med så få medlemmer ble registrert i en folketelling.

Invasjon av jøder? Nei takk

I 1933 flyktet 50 000 personer fra Tyskland, mange var jøder. I mai 1933 bad Den norske legasjonen i Berlin om instrukser for hva som skulle sies til tyske jøder som ville komme til Norge. Utenriksdepartementet svarte at det på grunn av den "herskende arbeidsledighet og de trykkende økonomiske forhold"[19] gjorde det lite mulig å kunne gi plass for mennesker som ønsket å flytte fra Tyskland. I et internt notat i Justisdepartementet fra samme tid ble det hevdet: "En invasjon av jøder må vi jo nemlig frabe oss. Selv om vi i våre hjerter har all mulig sympati med dem."[20] Like etter Hitlers maktovertakelse i 1933 var det vanskelig også for politiske flyktninger fra Tyskland å slippe inn i Norge, for dem ble det etter hvert enklere, men de tyske jødene fikk ikke status som politiske flyktninger.

Det var Centralpasskontoret under Justisdepartementet som kontrollerte utlendinger som søkte asyl og opphold i Norge. Kontoret ble fra 1929 til 1940 ledet av Leif Konstad som var forhatt av alle radikalere, fordi han fikk ord på seg for å være svært tilbakeholdende med å gi opphold til flyktninger som var sosialister og kommunister. Det skyldtes ikke minst oppstusset da Trotsky måtte forlate Norge i 1935, etterpå tiltrakk spørsmålet om oppholdstillatelse for den østerrikske psykoanalytikeren Wilhelm Reich seg, helt berettiget, stor oppmerksomhet. Flyktningregisteret til Centralpasskontoret var naturligvis av stor interesse for de tyske okkupantene. Da Leif Konstad ble oppsøkt av lederen av Arbeiderpartiets flyktningkontor, Jon Fjalestad, den 9. april, oppførte han seg anstendig.[21] Fjalestad bad Konstad om å bidra til at flyktningregistret ble fjernet før det falt i hendene på tyskerne, og Konstad overlot med en gang registeret til Fjalestad som grov det ned i nærheten av Magnor. Det reddet mange liv. Bare et par dager

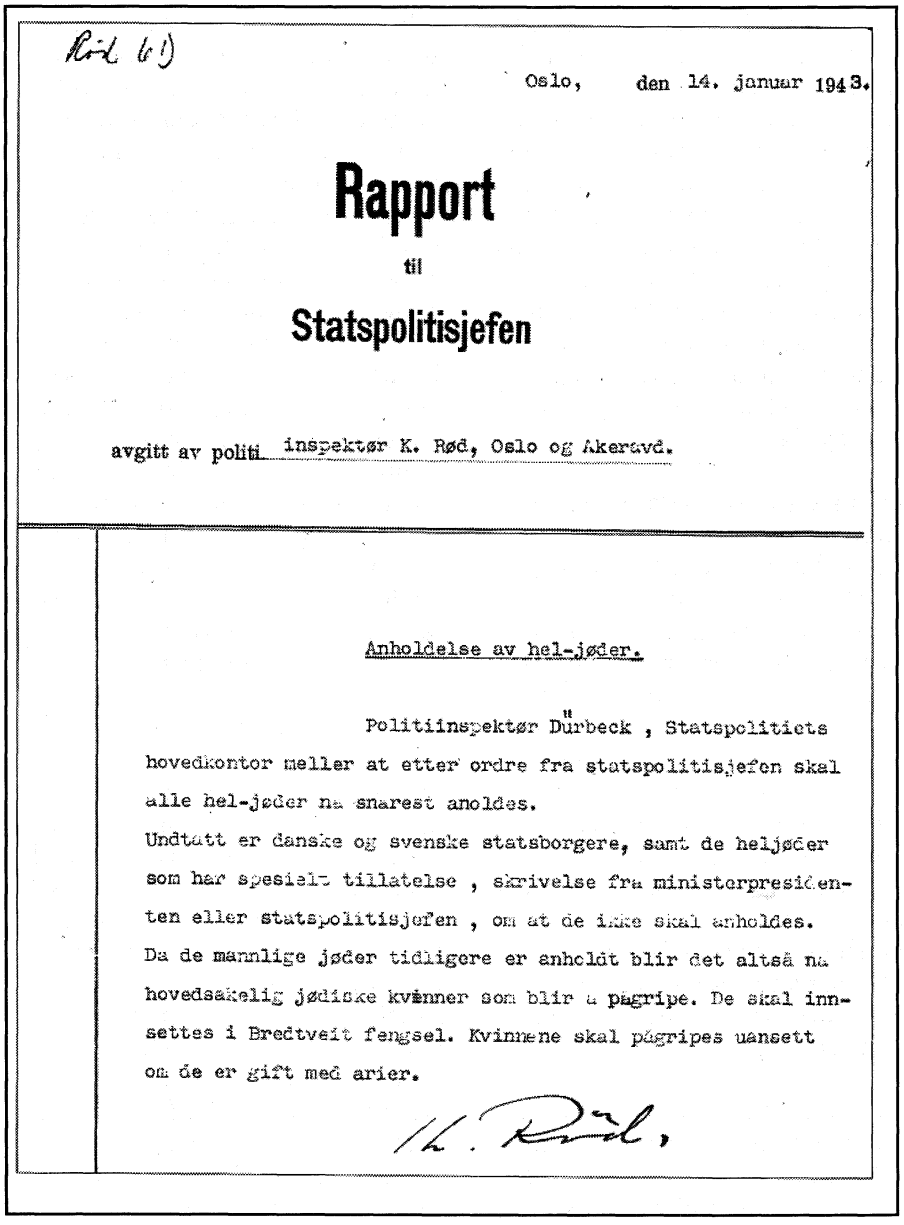

Rød 61)

Oslo, den 14. januar 1943.

Rapport

til

Statspolitisjefen

avgitt av politi inspektør K. Rød, Oslo og Akershus.

Anholdelse av hel-jøder.

Politiinspektør Dürbeck, Statspolitiets hovedkontor meller at etter ordre fra statspolitisjefen skal alle hel-jøder nu snarest anoldes.
Undtatt er danske og svenske statsborgere, samt de heljøder som har spesielt tillatelse, skrivelse fra ministerpresidenten eller statspolitisjefen, om at de ikke skal anholdes.
Da de mannlige jøder tidligere er anholdt blir det altså nu hovedsakelig jødiske kvinner som blir u pågripe. De skal innsettes i Bredtveit fengsel. Kvinnene skal pågripes uansett om de er gift med arier.

K. Rød,

seinere kom tysk politi til Konstad og forlangte arkivet utlevert, og han ble i aprildagene forhørt av det tyske sikkerhetspolitiet mange ganger, men røpet aldri hvor det hadde blitt av registeret.

Gunnar Jahn ledet Statistisk sentralbyrå

Hva skjedde i Statistisk sentralbyrå under krigen? Gunnar Jahn hadde vært direktør fra 1920. Han var venstremann og hadde vært Finansminister fra 1933-1935. Han var et toneangivende medlem i Administrasjonsrådet, et forretningsministerium som ledet den sivile administrasjonen i de tyskokkuperte delene av Norge fra 15. april til 25. september 1940. I "Proklamasjon fra Høyesterett" den 15. april 1940 ble opprettelsen av Administrasjonsrådet begrunnet med at det var "tvingende nødvendig at den sivile administrasjon blir i gang" i de okkuperte delene av landet. I sin første henvendelse til befolkningen, bad Administrasjonsrådet om at alle måtte "vise ro og selvbeherskelse og samtidig bidra etter evne til at virksomhet og arbeid holdes gående."[22] Regjeringen Nygaardsvold anerkjente aldri Administrasjonsrådet "som annet enn et nødsorgan og presiserte gjennom en tale av kong Haakon 17.4. at rådet stod uten rettsgrunnlag i norsk lov."[23] Det har vært omstridt hvor "tvingende nødvendig" det var at den sivile administrasjonen fungerte som normalt. Det er for eksempel ganske uforståelig hvorfor Administrasjonsrådet den 15. juni 1940 fastsatte en bestemmelse om opprettelse av en grensesone ved den norsk-svenske grensen, og bestemte at alle personer over 15 år måtte ha grenseboerbevis, passerseddel eller grensekort for å oppholde seg her. Hensikten med bestemmelsen var å gjøre det vanskeligere å komme seg over til Sverige, det kan neppe ses på som en viktig oppgave for en sivil administrasjon.

Fra sommeren 1941 var Gunnar Jahn med i Kretsen, et sivilt motstandsorgan, sammen med blant andre rektor ved Universitetet i Oslo, Didrik Arup Seip, Einar Gerhardsen fra Arbeiderpartiet og dommer i høyesterett Ferdinand Schjelderup. Den 25. oktober 1944 ble Gunnar Jahn arrestert på grunn av bistand til Hjemmefronten og satt arrestert på Akershus Festning til 8. desember, da han ble overført til Grini hvor han var fengslet til 5. mai 1945. Finansdepartementet avskjediget Gunnar Jahn fra 15. desember 1944 og Gudbrand Thesen ble ny direktør, han tiltrådte imidlertid ikke.

Byrået ble kneblet

Åra fra 1940 til 1945 var i alle fall mørke for Statistisk sentralbyrå, etter hvert som krigen gikk ble Byrået mer og mer kneblet. Etter at Administrasjonsrådet ble lagt ned ble departementene nazifisert med ministre fra Nasjonal Samling (NS). Ved siden av, eller rettere sagt over departementene, fantes "Reichskommissariat für die besetzten norwegischen Gebiete" med Terboven som sjef, innsatt av Hitler for å ivareta tyske interesser. Mens departementene holdt til i sine vanlige kontorer, slo Terboven og hans stab seg ned i Stortingsbygningen. Reichskommissariatet hadde avdelinger som stort sett svarte til departementsinndelingen.[24] Reichskommissariatet kontrollerte og instruerte den sivile administrasjonen, men overtok ikke forvaltningsoppgavene. På den måten kunne mange tiltak se ut som norske beslutninger. Dette ble forsterket av at det ikke fant sted noen oppsigelser i masseomfang verken av embetsmenn eller funksjonærer etter 1940, de fleste ble i sine stillinger. Statistisk sentralbyrå var, dengang som nå, underlagt Finansdepartementet, NS-finansministeren het Fredrik Prytz.

Selv om Statistisk sentralbyrå var underlagt Finansdepartementet, var det Reichskommissar Terboven og hans stab som etter hvert som krigen gikk grep oftere og dypere inn i de daglige rutinene i Statistisk sentralbyrå. Alle ansettelser og avskjedigelser skulle avgjøres av Reichskomissaren, etter hvert også av Nasjonal Samling, alle nye tall som skulle publiseres skulle forelegges Reichskommissariatet, alle nye publikasjoner skulle forelegges Reichskommissariatet før de ble trykt, Reichskommissariat la seg også opp i og lanserte en ny måte å beregne leveomkostnadsindeksen på, så under krigen ble det laget to indekser, og det var Reichskommissariatet som bestemte fra måned til måned om det var indeksen etter den nye eller den gamle beregningsmåten som skulle publiseres.

Korrespondansen med utlandet måtte også gå gjennom Reichskomissariatet, så da den Svenska Kyrkan i 1941 skrev til Statistisk sentralbyrå for å få opplysninger til sin årbok om trossamfunnene i Norge, måtte svaret forelegges en av Terbovens embetsmenn før det eventuelt kunne ekspederes. Viste statistikken at det gikk riktig skralt med Norge etter nyordningen, forbød rett og slett Terboven publisering av tallene, eller påla Statistisk sentralbyrå en begrenset distribusjon av resultatene. Fra 16. mars 1943 ble Byråets viktigste publikasjoner nektet utgitt av det tyske sikkerhetspolitiet, bare engrospris- og leveomkostnadsindeksen ble tillatt sendt ut.[25]

Terboven som største statistikkbruker?

Hvem var det som brukte statistikk under krigen? Brevjournalen fra krigsåra viser at advokater og fabrikanter som skulle ha leveomkostnadsindeksen, også den gangen, var en stor brukergruppe. Departementene stilte forbausende få spørsmål. Den største brukeren av statistikk, i den utstrekning brevjournalen er et mål for det, var Reichskommisariatet. Avdelingene for fiskeri, ernæring og jordbruk, trelast og skogbruk, for ikke å snakke om avdelingen for prisregulering og priskontroll (det var den som lanserte en ny måte å beregne indeksen på) skulle ha tilsendt alt som fantes av statistikk, til og med den månedlige fylkesvise statistikken over skogbranner ville Terbovens stab ha, etter hvert som tallene ble ferdige.

For å sette det litt på spissen, kan det i ettertid se ut som Reichskommissariatet brukte store ressurser på å kontrollere og sensurere en statistikk som det selv var, om ikke den eneste, så i alle fall den viktigste brukeren av. Dette er i så fall ikke et mørkt, men absurd kapittel i statistikkens historie. De tyske okkupantene kunne foreta seg atskillig verre ting enn å bestemme hvem som skulle ha tilsendt *Norges Handel* fra 1942. Men dette var nok likevel ikke en bevisst strategi fra Gunnar Jahns side. Det var ikke særlig heroisk å produsere tall som Terbovens stab fikk nytte av, selv om de ble produsert langsommere og langsommere.

Gunnar Jahns dagbok

Direktøren i Statistisk sentralbyrå begynte den 9. april å føre dagbok. Den ble seinere maskinskrevet, og er mye benyttet av historikere og en viktig kilde for hvilke rykter som verserte, og hvordan stemningen var, blant akademikere og høyere embetsmenn under krigen. Dagboka er kjent for spydig og sarkastisk omtale av navngitte personer. Gunnar Jahn skrev ingenting om inndragningen av radioene til jødene den 10. og 11. mai 1940. Han skrev heller ikke noe om at politimester Kristian Welhaven i Oslo etterpå ble innkalt og refset av Administrasjonsrådet, fordi han ikke hadde kontaktet dem, men straks fulgt ordren fra tyskerne. Administrasjonsrådet tok faktisk saken, uten resultat, opp med tyskerne.

Den 29. mai 1940 skrev Gunnar Jahn: "Jeg er nokså ute av meg når jeg møter endel av rikfolkene i Oslo. Klaveness [skipsreder] f.eks. Han spurte om han skulle betale sin skatt i år, for han var engstelig for skattene neste år. Det er liksom dette med beskatningen og alle de spørsmål som var aktuelle før,

fremdeles er hovedsaken for dem." Den 9. juni 1940 noterte han: "Jeg arbeidet litt i haven hvor allting tørker bort. For å slippe telefoner drev jeg et par timers tid oppe i Husebyskogen og Ullernåsen. Da jeg kom tilbake satt ekspedisjonssjef Thoresen hjemme. Han var vesentlig opptatt med at han var blitt forbigått av Frydenberg i Sosialdepartementet. Det var ellers en rolig dag." Den 3. juli 1940: "Rygg [direktør i Norges Bank] er vanskelig for øyeblikket. Han blir så fornærmet når man foreslår noe som han tror er kritikk mot Norges Bank." Den 5. juli 1940: "Jeg arbeidet litt med spørsmålet om valutaregulering som Norges Bank egenmektig har tatt opp og forhandlet med tyskerne om uten at de har rådført seg her hjemme (...). Underordnede myndigheter konfererer direkte med tyskerne og så er man mer eller mindre bundet." 14. august 1940: "Kloumann [direktør i Norsk Hydro] var oppom. Hans idé var bare å få vannkraftutbygging i stand." Den 27. oktober 1942: "Det var mordet på en norsk statspolitimann nede ved Skjeberg som har ført til skjerpet jødeforfølgelse i Oslo. Natt til søndag ble mange jøder arrestert, hvor mange og hvem vet jeg ikke. I dag kom bestemmelsen om at alle jøder skal miste sin formue."[26]

Antall jøder i Norge? Et øyeblikk

Lenge før massearrestasjonen av de norske jødene begynte i oktober 1942, hadde Statistisk sentralbyrå mottatt et brev fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Den 29. januar 1941 fikk Byrået dette brevet: "Vi tør herved utbe oss oppgave over sum antall jøder i Norge. Hvis mulig ønskes spesifiserte oppgaver over: 1.) Antall jøder i de enkelte fylker. 2.) Antall jøder i de enkelte byer."[27] Dagen etter, den 30. januar 1940 svarte Statistisk sentralbyrå: "Som svar på deres brev av 29. ds. meddeles at Byrået bare har oppgaver over antall medlemmer av Det Mosaiske trossamfund tatt opp i forbindelse med folketellingen pr. 1/12 -1930 og trykt i publikasjonen "Trossamfund" 2net hefte av denne folketelling (N.O.S. VIII, 192). Etter disse oppgaver tilhørte i 1930 1359 personer det Mosaiske trossamfund, og disse fordeler seg slik på rikets bygder og byer," og så var det satt opp en tabell som viste at i Østfolds bygder var det ett medlem av Det Mosaiske Trossamfund, mens Østfolds byer hadde 37 medlemmer og så fulgte alle de andre fylkene og byene som perler på en snor. Byrået svarte med en gang på henvendelsen fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor, mens Reichskommissariatet forbød Byrået å gi tall til årboka til Svenska Kyrkan. Statistisk sentralbyrå mottok, ifølge brevjournalen, ikke flere henvendelser fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor om de norske jødene. Grunnen til det var at tallene fra folketellingen i 1930 ble betraktet som foreldet, ikke minst på grunn av de jødiske flyktningene som kom til Norge fra kontinentet mellom 1933 og 1940. Dette er et viktig funn, som også er gjort andre steder.[28]

Så langt er det argumentert for at norsk statistikk, folketellingen av 1930, nok var til nytte, men på en svært indirekte måte, for forsøket på å utrydde de norske jødene, blant annet ved at det ble brukt på Wannsee-konferansen i januar 1942. For det andre hadde folketellingene fra 1866 blant flere andre skiller også delt den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder, selv om dette ikke var hensikten med statistikken, og dermed gitt legitimitet til og innarbeidet dette skillet som relevant. Men, og det er viktig, en ti år gammel folketelling var ikke et hensiktsmessig redskap da de norske jødene skulle overvåkes og arresteres. Materialet var for det første for gammelt, og for det andre var det ingen enkel sak eventuelt å skulle finne fram til og å lage adresselister fra folketellingsskjemaene for medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund. Da radioapparatene til de norske jødene skulle inndras var ikke folketellingsmaterialet fra 1930 brukbart, det var derimot lisensregisteret til Telegrafverket.

Folkeregisteret var interessant

Den 5. februar 1942 tok der höhere SS- und Polizeiführer, Befehlshaber der Ordningspolizei initiativ til opprettelse av tvungen folkeregistrering i alle landets kommuner. I 1940 fantes det i Norge folkeregistre i 49 byer og 42 herreder.[29] Det var imidlertid de folkerikeste kommunene som hadde det, så halvparten av befolkningen bodde i kommuner med registre. Det var i landets nær 670 småkommuner at det ikke fantes folkeregistre. Det tyske ordenspolitiet sendte lovforslaget til Politidepartementet som sendte det til Finansdepartementet, som sendte det til Innenriksdepartementet som sendte det til Statistisk sentralbyrå til uttalelse.[30] Lederen av det tyske ordenspolitiet la ikke skjul på hva som hadde foranlediget behovet for folkeregistre i hver eneste kommune: "Die augenblichlichen Zeitverhältnisse erfordern dringend eine genaue Überwachung der personenverkehrs in Norwegen." ("De nåværende forholdene krever øyeblikkelig en nøyaktig overvåkning av personbevegelsene i Norge.") Denne begrunnelsen lå blant sakspapirene som fulgte med lovforslaget som ble sendt til uttalelse til Statistisk sentralbyrå. Mange var selvfølgelig alt under krigen klar over at okkupasjonsmakten var interessert i folkeregistre i "et spesielt

øyemed: De skulle tjene som hjelpemiddel for politiets ettersøkningsarbeid."[31]

I sin første kommentar slo Statistisk sentralbyrå fast at den nye loven omhandlet "vesentlig befolkningens meldeplikt til folkeregistrene ved alle bopelforandringer og registrenes kontinuerlige registreringer av disse forandringer".[32] Byrået savnet "foruten disse opplysninger om inn- og utflytninger og omflytninger innen kommunen" alle de andre opplysningene som et folkeregister trengte "for å kunne fylle sin oppgave" som "fødsler, dødsfall, giftemål, oppløsning av ekteskap ved separasjon og skilsmisse, rettslig anerkjennelse av barn født utenfor ekteskap, adopsjoner, forandringer av statsborgerlige forhold osv." Det måtte uttrykkes i loven også hvordan dette skulle oppgis og registreres. Og for å unngå at statistikken ble forsinket måtte "førerne av de kirkelige og sivile standsregistre pålegges å sende det kommunale folkeregister alle meldinger om fødsler, og dødsfall som han har mottatt etter at han har innført dem i henholdsvis fødselsregisteret og kirkeboken," med en gang. Hver 14. dag skulle det gå melding fra byenes registre om endringer til Statistisk sentralbyrå, mens det ble regnet for tilstrekkelig at landkommunene sendte oppgaver hver måned, slik at ikke befolkningsstatistikken ble forsinket. Statistisk sentralbyrå tok også opp at det måtte utarbeides en "temmelig detaljert" instruks siden det ville være vanskelig å skaffe "fagmessig utdannet personale" i alle de små kommunene som nå skulle opprette folkeregister.

I brev av 24. august 1942 fra Statistisk sentralbyrå til Sentralavdelingen i Innenriksdepartementet var det enda en gang den nye lovens konsekvenser for statistikken som ble trukket fram: "Som bekjent danner sivilstandsregistrene hos oss, som i de fleste andre land, grunnlaget for befolkningsstatistikken. Enhver forandring vedrørerende registreringen vil derfor i høy grad berøre denne statistikk."[33] Dette brevet ble skrevet fordi det i forbindelse med gjennomføringen av den nye loven var "meddelt i aviser at det skal utarbeides nye skjema for meldinger til registerføreren og nye regler for registreringen", derfor fant Byrået "innstendig" å måtte "be om at det ble tatt hensyn til statistikken". Statistisk sentralbyrå bad også om at størrelsen på registreringsdistriktene måtte være små, og kunne ikke bifalle at sorenskriverene skulle være registerførere; siden arbeidet helt sikkert ville medføre "en overordentlig korrespondanse", måtte det i så fall være en som kunne gjøre det på vegne av sorenskriveren.

Det ble Gunnar Jahn og Julie Backer som utarbeidet og sendte ut "Rundskriv fra Statistisk Sentralbyrå til førerne av de sivile registre. Oslo i november 1942".

Det fins flere eksempler også etter dette på at Statistisk sentralbyrå tok opp og kom med forslag, uten at institusjonen var spurt på forhånd, om hva som skulle til for at den kommunale folkeregistreringen skulle fungere best mulig som grunnlag for befolkningsstatistikken. Blant annet i brev til Innenriksdepartementet av 12. november 1942: "Hvis rundskrivet er sendt ut, ber man om at det blir sendt ut rettelser overensstemmende med Byråets merknader. En gjør oppmerksom på at det etter Byråets mangeårige erfaringer er nødvendig at instruksene er så nøyaktig som mulig." [34] Og på nytt i mai 1943: "Byrået tillater seg å forespørre når den utførlige instruks til forkeregistrene om registrering kan ventes sendt ut. Som pekt på i tidligere skriv fra Byrået, er en slik utførlig veiledning absolutt nødvendig for at de nye registerførerne skal kunne utføre sitt arbeid tilfredsstillende. De mange forespørslene som Byrået mottar viser at registerførerne ennå er meget lite orientert om saken."[35] Det var selvfølgelig utelukkende ren statistikkfaglig interesse som lå bak ønsket om at folkeregistrene skulle fungere så godt som mulig. Byrået var engstlig for at det skulle bli rot da registreringsarbeidet ble overført fra sogneprestene til kommunale folkeregistre.[36] Kunne tyskerne og de norske nasjonalsosialistene dra nytte av denne profesjonelle interessen i at statistikken var best mulig, til sine forehavender?

Ingen NS i SSB

Altså: hva skal vi si til Statistisk sentralbyrås kommentarer til utkastet til forordning om tvungen folkeregistrering for alle kommuner? Departementene var nazifisert på toppen, her kunne funksjonærer og embetsmenn si at de ble utsatt for press og trusler hvis det var saker de ikke ville, men ble tvunget til å behandle. Opinionen var også klar over at det var slik, det innebar at en mengde lover og forordninger ble papirbestemmelser, befolkningen tok dem ikke alvorlig, reglene ble forsøkt gitt et skinn av juridisk legalitet, men de savnet naturligvis enhver form for legitimitet.

Statistisk sentralbyrå var ikke nazifisert verken i topp eller bunn, det var ingen skurker i Byrået, ingen ville gå på tyskkurs, ingen var medlemmer i Nasjonal Samling og det fantes ikke en eneste Frontkjemper blant byråets funksjonærer eller embetsmenn. Statistisk sentralbyrå var altså ikke nazifisert ved at det var innsatt en nasjonalsosialistisk ledelse. Dette gav Byrået et vist rom

for manøvrering, som også ble benyttet i andre sammenhenger.[37] Av disse grunner kunne derfor de helt faglige, saklige og statistikktekniske kommentarene, ikke minst ved utsending av rundskriv til registerførerne, bidra til å gi "lov av 6. august 1942 om registrering av fødsler, vigsler og dødsfall" legitimitet. Gjennom sine kommentarer til utformingen av loven, og ikke minst gjennom rettledningen til registerførerne, må det slås fast at Byrået bidrog til å opprette dette registeret. Gunnar Jahn var kjent med at det var behovet for overvåkning som var okkupantmaktens begrunnelse for å opprette folkeregister i alle kommuner.

SSB i et grelt lys

På omtrent samme tid som Statistisk sentralbyrå gav sine kommentarer til hvordan folkeregistreringen burde skje og sendte sitt rundskriv til registerførerne, ble det vedatt en "lov av 19. november 1942 om meldeplikt for jøder."[38] Om det ikke hadde vært klart tidligere, kunne det i alle fall ikke nå lenger være tvil om hva folkeregisteret skulle brukes til: "Alle jøder som hadde bopel eller fast opphold i landet " skulle innen to uker "melde seg på foreskrevet skjema til registerføreren i de kommuner hvor det var opprettet folkeregistre." Folkeregisteret skulle beholde et skjema selv, og sende to kopier til Innenriksdepartementet. Loven om meldeplikt ble vedtatt etter at de jødiske mennene var arrestert, men altså før de norske jødiske eldre, kvinnene og barna ble arrestert.

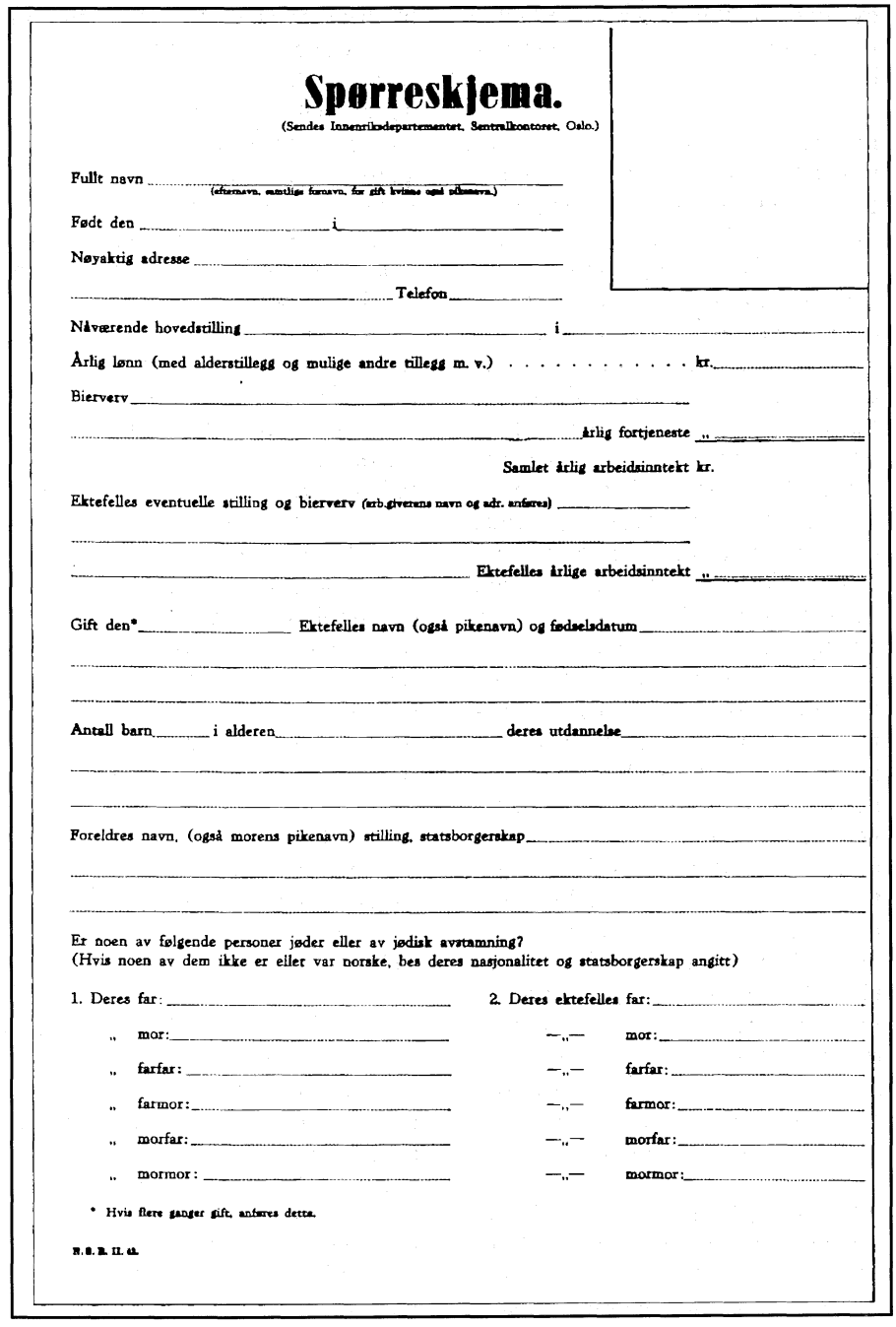

Spørreskjema.

(Sendes Innenriksdepartementet, Sentralkontoret, Oslo.)

Fullt navn _____
(efternavn, samtlige fornavn, for gift kvinne også pikenavn.)

Født den _____ i _____

Nøyaktig adresse _____

_____ Telefon _____

Nåværende hovedstilling _____ i _____

Årlig lønn (med alderstillegg og mulige andre tillegg m. v.) . . . . . kr. _____

Bierverv _____

_____ årlig fortjeneste „ _____

Samlet årlig arbeidsinntekt kr.

Ektefelles eventuelle stilling og bierverv (arb.giverens navn og adr. anføres) _____

_____

_____ Ektefelles årlige arbeidsinntekt „ _____

Gift den* _____ Ektefelles navn (også pikenavn) og fødselsdatum _____

_____

_____

Antall barn _____ i alderen _____ deres utdannelse _____

_____

_____

Foreldres navn, (også morens pikenavn) stilling, statsborgerskap _____

_____

_____

Er noen av følgende personer jøder eller av jødisk avstamning?
(Hvis noen av dem ikke er eller var norske, bes deres nasjonalitet og statsborgerskap angitt)

1. Deres far: _____	2. Deres ektefelles far: _____
„ mor: _____	—„— mor: _____
„ farfar: _____	—„— farfar: _____
„ farmor: _____	—„— farmor: _____
„ morfar: _____	—„— morfar: _____
„ mormor: _____	—„— mormor: _____

* Hvis flere ganger gift, anføres dette.

N. S. B. II. 42.

Det skal ikke trekkes noen konklusjoner her, men forordningen om meldeplikt, som er direkte knyttet til folkeregistrene, stiller Statistisk sentralbyrås delaktighet i opprettelsen av folkeregistre i alle landets kommuner i et grelt lys. Det må i alle fall være tillatt å si som en foreløpig oppsummering, før alle sider og detaljer ved denne saken er studert: Hvorfor var det ingen av de høyere embetsmennene i Statistisk sentralbyrå som tenkte som Paul Hartmann som sa opp sin stilling som finansrådmann i Oslo kommune tidlig på høsten 1941: "[J]eg forsto at situasjonen i det hele var blitt uholdbar. Jeg fant at når jeg ikke lenger kunne forhindre den utglidning som var i ferd med å gå for seg i administrasjonen, ville det

bare svekke stillingen å bli sittende, idet dette ville være enslags godkjennelse av den nye ordningen."[39]

Nasjonal Samlings Statistiske Kontor hadde i 1941 satt opp lister over "jødiske firmaer", og de planla opprettelsen av et "jødekartotek".[40] Like etter at jødenes legitimasjonspapirer hadde blitt stemplet med den 2 cm høye J-en i januar 1942, tok Nasjonal Samlings Statistiske Kontor initiativet til registrering av alle jøder i Norge og utarbeidet "Spørreskjema for jøder i Norge." Det skulle fylles ut i tre eksemplarer, ett skulle beholdes av det lokale politikammer, ett skulle sendes til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor og det tredje skulle sendes lederen for sikkerhetspolitiet i Politidepartementet.[41] De fleste skjemaene ble fylt ut våren 1942. Nasjonal Samling utarbeidet deretter en rapport kalt "Heljøder i Norge"[42] som kom fram til at det våren 1942 var 1 419 jøder i landet.

Den 23. oktober 1942 kom så ordren fra okkupasjonsmakten gjennom Statspolitisjef Martinsen om at alle mannlige jøder med J i passet skulle arresteres, at formuene deres skulle inndras, bankkonti sperres og bankbokser tømmes. Arrestasjonen ble fastsatt til den førstkommende mandag. Igjen er vi kommet fram til mandag den 26. oktober 1942.

Folkeregistrene blir nyttige

Mandag 26. oktober ble en av de største politiaksjonene i Norges historie satt i verk. 300 politimenn og 100 drosjer og en del busser deltok. Med utgangspunkt i spørreskjemaene fikk hver politipatrulje en liste med 10 navn og adresser, hentet fra spørreskjemaundersøkelsen til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. En av dem som var med på arrestasjonene rapporterte den 5. november 1942: "Under aksjonens gang viste det seg at adressene var særdeles mangelfulle. Adressene gjaldt nemlig tiden da skjemaene til Politidepartementet ble innlevert på vårparten d.å. Utover dagen ble det i stor utstrekning undersøkt i folkeregistrene."[43]

I august 1945, da Justisdepartementet igjen var på frie hender, ble det drøftet internt hvordan departementet skulle forholde seg til tinglysningsdommerne som hadde besvart rundskriv om kartlegging av jødenes eiendom i 1941. Konklusjonen i notatet lyder: "Videre må det nevnes at så vidt jeg kan forstå [har] samtlige av landets politimestre og folkeregisterførere medvirket til istandbringelsen av fullstendige registre over jøder i Norge."[44] I en annen rapport fra like etter krigen heter det: "Skjemaene som var fyllt ut våren 1942, viste seg å være mangelfulle. Mange jøder hadde skiftet bopel siden de hadde utfyllt skjemaet, og aksjonen støtte av den grunn på en del vanskeligheter. Men ved henvendelse til folkeregisteret ble de flestes adresse oppsporet."[45]

Fulljøder, halvjøder og kvartjøder

Da de norske jødene som ikke ble arrestert i oktober 1942, fikk meldeplikt, kom det nyopprettede folkeregisteret til nytte. Byråsjef Ragnvald Lassen forklarte hvordan det fungerte: "Loven om meldeplikt for jøder ble utformet av Innenriksdepartementet på grunnlag av et tysk utkast som ble oversatt og deretter undergitt en lovteknisk bearbeidelse i departementets alminnelige avdeling (...) meldingen skjedde til folkeregistrene som sendte et eksemplar av meldeskjemaene inn til departementet hvor de ble samlet. Da fulljødene var arrestert, ble det bare halvjøder og kvartjøder som ble registrert av folkeregistrene."[46] Også Departementsråd Torleif Dahl i Innenriksdepartementet, som hadde ansvar for folkeregisteret,[47] forklarte seg etter krigen: "Tyskerne forlangte å benytte Folkeregistrene, som sorterte under Innenriksdepartementet, som grunnlag for registreringen av norske jøder. Det ble derfor krevet at Innenriksdepartementet skulle gi en lov om meldeplikt for jøder. I den anledning var to av departementets embetsmenn blitt tilkallt til rikskommissariatet, hvor de visst fikk et forslag til loven eller et skjema for det som måtte gjøres."[48]

Hvilke kunnskaper fantes høsten 1942 om hva slags skjebne som ventet de norske jødene? Hva visste norske eksilmyndigheter? Finn Koren i Den norske legasjonen i Bern rapporterte til utenriksminister Trygve Lie den 17. august 1942: "Fra Polen kommer de grusomste beretninger om den behandling de ulykkelige jøder der er utsatt for og som såvidt forstås går ut på sluttelig å "likvidere" hele dette befolkningsslag. Hva der foregår i Warzawas ghettho trosser etter sikre meddelelser enhver beskrivelse. Omtrent en tredjedel av den jødiske befolkningen der anslås hittil å være omkommet." Om jødene fra Nederland meldte Koren: "Et større antall vites med sikkerhet allerede å være drept hvad enten det er skjedd ved gass som visstnok er den hensiktsmessigste og hurtigste framgangsmåte, eller ved stryknin. Jødene skal øyensynlig etter Hitlers mening ved ethvert middel søkes utslettes fra jordens, eller iallfall den europeiske jords overflate"[49]

Rike jøder fikk ta seg av fattige jøder

Etter arrestasjonene i oktober 1942 ble sendemann Jens Bull ved Den norske legasjonen i Stockholm kontaktet av en delegasjon høye

Herr politimester.

Spørreskjema for jøder i Norge.

Vedlagt følger en del eksemplarer av «Spørreskjema for jøder i Norge».

Dette skal utfylles i 3 eksemplarer av samtlige de personer som etter departementets rundskriv av 10. januar d. å. plikter å være i besiddelse av J-stemplet legitimasjonsbevis.

1 av de utfylte eksemplarer oppbevares i politikammerets arkiv, 1 sendes NS Statistiske Kontor, Rådhusgaten 17 VI, Oslo, 1 sendes Lederen av Sikkerhetspolitiet.

Utfyllingen bes foretatt leilighetsvis og mest mulig i forbindelse med stemplingen av vedkommendes legitimasjonsbevis. Politimesteren sender snarest Lederen av Sikkerhetspolitiet samlet oppgave for hele politidistriktet.

Oslo, den 6. februar 1942.

OLIVER MØYSTAD

Jørgen Wiermyhr

geistlige fra den svenske kirken. De planla å oppsøke den svenske utenriksministeren, Günther, for å "få den svenske regjeringen til å meddele tyskerne at Sverige var villige til å ta imot de ca. 300 jødene som det var opplyst fremdeles befant seg i Norge. Erkebiskopens forutsetning for å gå til utenriksministeren var imidlertid et løfte fra Den norske legasjonen om at den ville sørge for jødene, hvis de kom over. Beskovs spørsmål var nå om man kunne regne med dette."[50] Den 1. desember 1942 svarte Jens Bull: "Etter min mening kunde det ligge nær å vente at herværende rike jøder tok sig av sine trosfeller i en tid som denne, idet det jo nettop er qua jøder de er forfulgt, og Staten bør ikke trede støttende til, med mindre det behøves, m.a.o. bare hvis saken ikke kan ordnes på annen måte."[51] En garanti som de svenske kirkelederne bad om kunne altså ikke legasjonen gi, men det ble, i rettferdighetens navn, føyd til at "de jøder som ikke fikk hjelp på denne måten skulde vi gjøre hvad vi kunde for".[52]

På om lag samme tid, den 27. november 1942, mottok Trygve Lie en bønn fra World Jewish Congress som beskrev hvilken skjebne som ventet jøder som ble deportert til Tyskland, og fortsatte: "Vi vil derfor foreslå at radiosendingene til ditt land må inneholde appeller til befolkningen om at alle midler som står til dens rådighet blir tatt i bruk for å forhindre deportasjonen av jøder for masseslakting og å beskytte enkeltjøder og spesielt barn mot at de blir tatt til fange av nazi-terroristene."[53] Utenriksministeren svarte bare etter noen dager: "Slike appeller er ikke nødvendige for å oppildne befolkningen til å gjøre sin humane plikt mot jødene i Norge."[54]

Det ser ut til å være en uomtvistelig kjennsgjerning at folkeregistrene som fantes i de store byene og de folkerike herredene før krigen ble brukt under arrestasjonen av jødene den 26. oktober og den 26. november 1942. Det er litt for mange kilder som uavhengig av hverandre hevder at tysk og norsk politi stort sett fikk det de ville på folkeregisterkontorene. Det synes også å være en uomtvistelig kjennsgjerning at folkeregisteret som ble opprettet under krigen, ble brukt for å overvåke norske jøder som ikke ble arrestert med en gang. Det kunne selvfølgelig også brukes til å

overvåke andre grupper og enkeltpersoner. Statistisk sentralbyrås deltakelse i opprettelsen av folkeregistre i alle landets kommuner under krigen er en like uomtvistelig kjennsgjerning. Men det er også viktig å slå fast at det var opplysninger fra folkeregistrene i kommunene som altså i noen grad ble benyttet, og ikke statistikk fra Byrået.

Ut fra det kildematerialet som er brukt, er det ikke mulig å fastslå nøyaktig på hvilken måte henvendelsen fra politiet til folkeregistrene foregikk, det er heller ikke mulig å fastslå nøyaktig på hvilket tidspunkt det nye folkeregisteret var operativt. Okkupantenes intensjon var at det skulle være i drift fra tredje kvartal 1942, men det ser ikke ut til å ha fungert før i fjerde kvartal 1942. Det er derfor heller ikke mulig, og det er naturligvis også av helt andre grunner absurd, å begynne å anslå hvor mange norske jøder som kunne ha kommet seg til Sverige hvis dette folkeregisteret ikke hadde eksistert.

Når spørsmålet om hvorvidt offisiell statistikk ble brukt da de norske jødene ble arrestert skal belyses, er kildesituasjonen vanskelig og maner til forsiktighet. Det kan for eksempel ikke helt utelukkes at de nidkjære og faglig korrekte kommentarene til Statistisk sentralbyrå bare hadde til hensikt å trekke ut tida og forsinke iverksettelsen av det tvungne folkeregisteret. En stor del av kildene om okkupasjonsårene fins i Landssvikarkivet. Landssviksakene har produsert mange av de viktigste kildene til vår kunnskap om okkupasjonsårene. Men arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene var ikke noen stor sak under landssvikoppgjøret i Norge,[55] derfor ble det heller ikke produsert dokumenter og kilder som viser og tar opp etableringen av folkeregisteret og på hvilken måte det ble brukt til overvåkning og arrestasjoner. Vi vet ikke når den tvungne folkeregistreringen begynte å fungere, og på hvilken måte tysk og norsk politi brukte registeret til overvåkning og arrestasjoner. Et grelt eksempel på det er siktelsen til landssviksaken mot lederen av Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Der er det ikke tatt med at han furnerte tyskerne med lister over jødiske firmaer og etter all sannsynlighet tok initiativet til spørreskjemaundersøkelsen våren 1942, men derimot er det med at han angav en dame som bodde i samme oppgang fordi han trodde hun hadde radio.

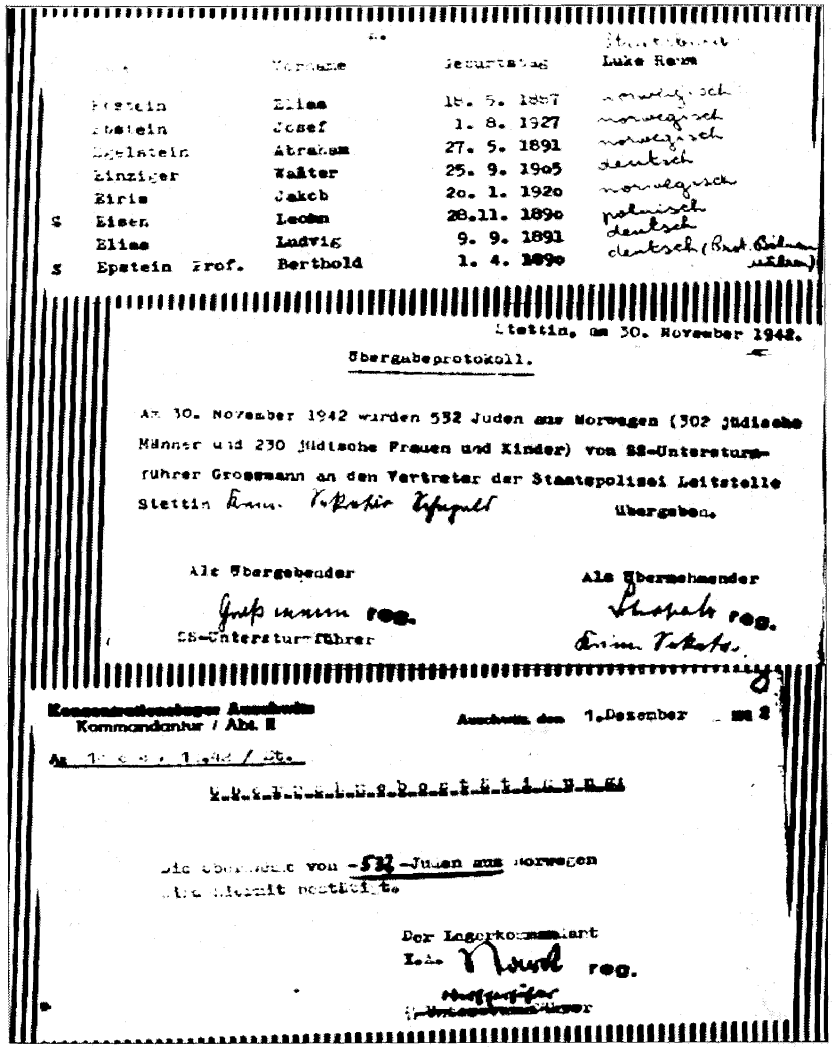

Stettin, am 30. November 1942.

Übergabeprotokoll.

Am 30. November 1942 wurden 532 Juden aus Norwegen (302 jüdische Männer und 230 jüdische Frauen und Kinder) von SS-Untersturmführer Grossmann an den Vertreter der Staatspolizei Leitstelle Stettin [illegible] übergeben.

Als Übergebender [illegible] reg. SS-Untersturmführer

Als Übernehmender [illegible] reg. [illegible]

Konzentrationslager Auschwitz Kommandantur / Abt. II

Auschwitz, den 1. Dezember 1942

Die Übernahme von -532- Juden aus Norwegen wird hiermit bestätigt.

Der Lagerkommandant
I.A. [illegible] reg.

Utskrift fra navnelisten, kvittering for mottagelsen av «Donau»-transporten i Stettin og i Auschwitz av de 532 kvinner, barn og menn som ble sendt fra Oslo den 26. november 1942 og ankom til Auschwitz den 1. desember 1942.

Hvordan kan vi vite om ikke norsk og tysk politi ble lurt når de kom til registerførerne? Det skjedde helt sikkert, men det er påtakelig at det

ikke fins en eneste rapport om at politiet mistenkte registerførerne for å holde tilbake opplysninger. Det var ikke alle steder politiet fikk slippe til. En politimann som også deltok i arrestasjonene høsten 1942, rapporterte i desember 1942 at han hadde snakket med rådmann A. Meyer-Dahl, som også var ansvarlig for Ullevål Sykehus. Politimannen mente å vite at mange jøder hadde klart å rømme fra Ullevål Sykehus og ut av landet, og fortsatte: "Dette hadde rådmannen ingen kjennskap til. Jeg fortalte rådmannen at slik situasjonen no er, var Ullevål Sykehus for jødene å betrakte som en gjemmestasjon, (...) for siden å flykte ut av landet for godt. På forespørsel kunne ikke rådmannen si hvor mange jøder det lå på sykehuset for tiden, han hadde ingen oversikt over det, men han gav meg frie hender til å undersøke i hovedkontorets kartotek."[56] Dette hovedkartoteket over pasientene bestod av om lag 4 000 kort, politikonstabelen foretrakk derfor å undersøke de avdelingsvise pasientarkivene. "Jeg undersøkte 7. avdeling. Denne avd. hadde eget kontor, og etter en del nølen og venten fikk jeg utlevert avdelingens kartotek. Til tross for at jeg hadde sterk mistanke om at det befant seg flere kvinnelige jødepasienter på denne avd., var ikke noe jødenavn å finne i kartoteket."[57]

Ikke alle lot seg skremme

Om likningssjef Trætteberg i Bergen ble det også skrevet rapport. Han ble utsatt for trusler da han ikke ville gi fra seg "avskrift av en av de arresterte jøders selvangivelse siste år til bruk av beslagleggelse av vedkommendes formue."[58] Trætteberg nektet å gjøre det med referanse til byskattloven § 121 og rundskriv fra Finans- og Tolldepartementet. Statspolitiet i Oslo gav ordre om at hvis ikke likningssjefen "øyeblikkelig etterkom Statspolitiets ordre om opplysninger ang. jødenes formuesforhold, skulle statspolitiet, Bergen, straks arrestere ligningssjefen."[59] Likningssjefen lot seg ikke skremme og ble arrestert, men etter en halv time ble han sluppet ut, da hadde noen andre på kontoret gitt Statspolitiet det de var ute etter.

Det fins altså heldigvis eksempler på sivilt mot i den delen av byråkratiet som fortsatte mer eller mindre uberørt av krigen og som i mindre grad ble nazifisert. Det ser ikke ut til å finnes en eneste rapport fra politimenn som ikke fikk det de ville, eller hadde på følelsen at de ble lurt på folkeregistrene. Det som i denne sammenheng er viktig, er at da de norske jødene skulle arresteres og deporteres, var ikke den 10 år ganle folketellingen brukbar, derimot viste det seg at folkeregistrene i de største byene hvor de fleste norske jødene bodde, var egnet til akkurat det. Det var en mye høyere risiko knyttet til registre enn til en gammeldags tiårlig skjemabasert folketelling. Det er vel grunn til å tro at dette fremdeles står ved lag.

Gunnar Jahn ble utnevnt til finansminister i Einar Gerhardsens samlingsregjering sommeren 1945, på grunn av den framtredende og betydningsfulle rollen han hadde spilt under krigen, fra 1946 ble han direktør i Norges Bank og han var formann i Stortingets Nobelkomité helt til 1966. I den aller siste utgaven av Det store norske leksikon heter det at han var "en av motstandsbevegelsens fremste ledere".

Hensikten her har ikke vært å presentere konklusjoner og revurderinger av enkeltpersoners eller institusjoners innsats under den annen verdenskrig, men å reise et nytt, riktignok lite, men viktig spørsmål: I hvilken grad spilte statistikken en rolle da de norske jødene ble arrestert og deportert. Vi vet nå at det skjedde, men vi vet ikke helt hvordan. Det er rart at dette ikke er undersøkt for lengst, når mer og mer statistikk blir basert på registre. Hva ville vi si om et kjernekraftverk som ble drevet uten at det var tatt hensyn til ulykkene, selv om de er svært sjeldne, ved Three Mile Island og Chernobyl?[60] Vi ville stengt det!

1. Riksarkivet, Politidepartementet 1940-45, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg., Jnr. 5289/41A, Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet til Johs. Krogstie A/S, 20. desember 1941.

2. Ibid., Jnr.182/42 A. Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet til Finansdepartementet, Oslo 13. januar 1942.

3. Betegnelsen brukes i denne artikkelen om alle jøder som oppholdt seg i Norge ved krigsutbruddet.

4. Riksarkivet, Justisdepartementet, 1. sivilkontor, B. Rundskriv fra det Kgl. Justis- og politidepartement av 20. mai 1947 ang. rettslige forklaringer fra hjemvendte norske jøder, s. 2ff.

5. Kristian Ottosen, *I slik en natt, Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*, Oslo 1994, s. 334 og 364. Julie Backer angir i "Statistisk oversikt over krigsdødsfallene 1940-1945", *Statistiske Meddelelser nr. 10-12, 1948*, s. 456 at 610 norske jøder ble drept i fangenskap i utlandet. Hovedgrunnen til at Ottosen opererer med et høyere tall er at han også har regnet med personer som ikke hadde norsk statsborgerskap eller var statsløse, men som ble deportert fra Norge.

6. Backer, ibid., over 3 000 sjøfolk mistet livet i utenriksfart fra 1939-45, mens 730 andre nordmenn ble drept i politisk fangenskap i leirer i utlandet.

7. Mindretallets utredning i NOU 1997:22 *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*, skriver s. 77 "det totale antall jøder som fikk sin formue likvidert var 2 173." Oskar Mendelsohn skriver i *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*, Bind 2, 1940-1985, 2. utgave, Oslo 1987, s. 210: "Tallet på jøder i Norge ved krigsutbruddet anslås til ca. 1 800." Tallet 1 400 brukes her

fordi det var antallet tysk politi og Nasjonal Samlings Statistiske Kontor kom fram til like før jødene ble arrestert høsten 1942.

8. Disse tallene er hentet fra Ronnie S. Landau, *Studying the Holocaust, Issues, Readings and Documents*, London 1998, s. 71f og 90. I *Danmark i Hitlers hånd*, Rigsbefuldmægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitik i Danmark, med portrætter af Hitler, Göring, Ribbentrop, Himmler, Heydrich, Scavenius og Quisling, Utgivet af Siegfried Matlok, Viborg 1989, s. 202 hevdes det at "...man kun havde held til at arrestere og deportere 477 af de cirka 6 000 danske jøder." Mens Frantz Wendt i *Danmarks Historie*, Bind 14, Besættelse og Atomtid s. 182, skriver at 472 danske jøder ble deportert, 52 ble drept, og at antallet danske jøder var over 7 000.

9. Ifølge Mendelsohn, ibid., s. 210 flyktet i alt 925 jøder til Sverige under krigen. Ifølge Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren, Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikes ärendena. 1941-1945, Stockholm 1945, s. 149 var det "700 personer av judisk börd inkommit från Norge. Omkring 500 av dessa hava norskt medborgarskap." I en samlet vurdering hører det selvsagt med at de fleste som kom seg over grensa i 1942 ble hjulpet av hjemmefronten.

10. Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden, Politiet under okkupasjonen*, Oslo 1987, har gjort rede for nazifiseringen av politiet s. 29-42 og politiets rolle i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene, s. 227-251.

11. William Seltzer, Population Statistics, the Holocaust, and the Nuremberg Trials, Paper presented at the 1998 meeting of the Population Association of America, session on "Mortality Associated with Political Violence, War, and Refugee Movements," Chicago, April 2.-4. 1998. s. 2f.

12. Seltzer, ibid.

13. Se for eksempel Ringdal, ibid., Bjarte Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*, Hovedoppgave, Bergen 1995, som gir en analyse av det norske byråkratiets betydning og rolle i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Også Per Ole Johansen, *Oss selv nærmest, Norge og Jødene 1914-1943*, Oslo 1984, og Oskar Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*, Bind 2, 1940-1985, 2. utgave, Oslo 1987 gir en detaljerte, kildebaserte analyser av hvordan sivilt byråkrati deltok i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Det samme gjelder Samuel Abrahamsen, *Norway's response to the Holocaust, A historical perspective*, New York 1991. Ole Kolsrud har redegjort for deportasjonen av de norske jødene i *Dagbladet*, 16. oktober 1982, 18. oktober 1982.

14. Landau, ibid. s. 70ff.

15. Johansen, ibid. s. 137.

16. Mendelsohn, ibid., s. 214, og hele kapittel 12. "Tyskerne og NS' ansvar".

17. N.O.S. IX.17. Folketellingen i Norge, 1. desember 1930, Fjerde hefte. Samer og Kvener. - Andre lands statsborgere. Blinde, Døvstumme, Åndssvake og Sinnssyke. Oslo 1933. s. 3*.

18. FoB2000, Folke- og boligtellingen 2000. Høringsnotat om innhold, Notater 98/30, Statistisk sentralbyrå, Avdeling for personstatistikk/Seksjon for folke- og boligtelling, s. 44.

19. Utenriksdepartementet til Den norske legasjonen i Berlin 12. september 1933. Her sitert etter Johansen, ibid., s. 91.

20. Notat, Justisdepartementet, 1. august 1933. Her sitert etter Johansen, ibid., s. 92.

21. *Riksadvokatens Meddelelsesblad*, 3. årgang, januar 1947, Nr. 27, s. 80 og 90.

22. Bestemmelser av Administrasjonsrådet. Utgitt etter offentlig tiltak. 1940. Utgiver: Byråsjef C. Lampe. Nr. 1, 1940, s. 1f.

23. Hans Fredrik Dahl (mfl.), Norsk Krigsleksikon 1940-45, Oslo 1995, s. 15.

24. Det er redegjort for relasjonene mellom Quisling og hans ministre, departementene og Reichskommissariatet i Helge Paulsen, "Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariatet i Norge 1940-45", i Rolf Danielsen og Stein Uglevik Larsen (red.), *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Oslo 1976, s. 196-214.

25. Gunnar Jahn i forordet til *Statistiske meddelelser*, 1944, 62. Årgang, datert 14. mai 1945.

26. Universitetsbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Gunnar Jahns dagbok, Ms 4° 2579: 1-6.

27. Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 165, 1941.

28. Seltzer, ibid., s. 23-26, argumenterer for at risikoen for misbruk av tiårige folketellinger er lavere enn for folkeregistre. Seltzer belegger det ved å vise til den høye dødsraten til de nederlandske jødene under den annen verdenskrig og til forsøket på å utrydde tutsiene i Rwanda.

29. Innstilling fra Utvalget til effektivisering av folkeregistreringen M.M., oppnevnt av Finansdepartementet i desember 1953 (Folkeregisterutvalget av 1953), s. 4.

30. Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 168, 1942.

31. Innstilling fra Utvalget til effektivisering av folkeregistreringen M.M., oppnevnt av Finansdepartementet i desember 1953 (Folkeregisterutvalget av 1953), s. 7.

32. Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 168, 1942. Statistisk sentralbyrå til Finansdepartementet 5. februar 1942.

33. Ibid.

34. Ibid.

35. Ibid., Eske nr. 171, 1943.

36. Det viste seg da også at sivilstandsregistreringen "ble bragt i den største uorden" og at "[d]e oppgaver som folkeregistrene sendte inn til Byrået til statistisk bruk (...) i de aller fleste tilfeller [var] ufullstendige." Det mest iøynefallende resultatet av uordenen er at det ikke fins tall for inngåtte eksteskap i 1942. Se *Folkemengdens bevegelse 1942,1943,1944,1945 og sammendragstabeller 1941-45*, 36 NOS X.172, Oslo 1947, Forord.

37. Dette handlingsrommet ble meget behendig utnyttet av Gunnar Jahn da Nasjonal Samlings finansminister Fredrik Prytz bad Statistisk sentralbyrå overta et arbeid Finansdepartementet hadde påbegynt, men ikke fikk fullført; å beregne verdien av det som hadde blitt ødelagt av krigshandlingene for å sende regningen til Storbritannia. Gunnar Jahn sa straks ja til å overta dette arbeidet og skaffet dermed Byrået en offisiell grunn til å hente inn økonomisk-statistisk materiale som det ellers ville vært

vanskelig å skaffe til veie. Da materialet fra departementene kom inn, framgår det også av brevjournalen at behandlingen var spesiell, dokumentene skulle til jernskapet eller rett til direktøren. Arbeidet med hva krigen kostet Norge ble også brukt for å forsøke å få løslatt politiske fanger. Etter et møte mellom byråsjef Skøien fra Statistisk sentralbyrå og ekspedisjonssjefen i Finansavdelingen i Finansdepartementet, sendte finansråd von Hirsh 8. februar 1944 dette brevet til Statspolitisjef Martinsen: "Undertegnede finansråd har den 4. ds. pr. telefon på ny henstillet til herr Statspolitisjefen at kandidat Erichsen må bli løslatt snarest for å kunne gjenoppta sitt arbeide i Byrået, hvor han er beskjeftiget med en meget viktig finansiell statistisk undersøkelse, som Finansdepartementet legger den største vekt på å få avsluttet snarest mulig." Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet. Journalbilag ordnet etter kode. Eske nr. 173. 1944. Det framgår også av en rekke passasjer i Gunnar Jahns dagbok at hans kontor var en viktig informasjonssentral.

38. Her sitert etter Riksarkivet, Politidepartementet 1940-45, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg., I.D. J. nr. 3064/43 J. 2 PH/KN, Innenriksdepartementet, den alminnelige avdeling, Forvaltningskontoret til Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet. 23. juni 1943.

39. Paul Hartmann, *Bak fronten, Fra Oslo og London 1939-1945*, Oslo 1955, s. 33.

40. Riksarkivet, L-sak, Oslo pkm., henlagte saker, anm. nr. 3549. Brev fra Nasjonal Samling, Riksledelsen, Statistisk Kontor til Fylkesfører Axel Aas, Oslo den 16. januar 1942.

41. Riksarkivet. Politidepartementet 1940-1945, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg. Rundskriv fra lederen av Sikkerhetspolitiet Jnr. 00746/42 A. 6. februar 1942.

42. Ibid.

43. Riksarkivet, Statspolitiet 1940-45, Jødearkivet, Eske 16. Oslo 5. november 1942, Jødeaksjonen.

44. Riksarkivet, Justisdepartementet, Notat, 15.8.1945. Ministerens kontor (M).

45. Riksarkivet, L-sak 4094, Oslo 4. oktober 1946, Rapport til Oslo Politikammer. Landssvikavdelingen. Avgitt av kriminalassistentene Thorbjørn Frøberg og Knut Ebeling, s. 2. Oslo Folkeregister opplyser imidlertid at ansatte under krigen tok med seg registerkort hjem så de ikke skulle kunne bli misbrukt, men fra hvilket tidspunkt og i hvilket omfang dette skjedde, er uklart.

46. Riksarkivet. L-dom, Oslo politikammer, nr. 4095/49. Dok nr. 30. Forklaring av Ragnvald Lassen, avhørt av krim.konst. Fliflet, Oslo 18.6.1946.

47. Følgende rundskriv ble sendt ut fra Innenriksdepartementet i forbindelse med opprettelsen av folkeregistre i alle kommuner: 27. oktober 1942, Om sivil registrering av fødsler, vigsler og dødsfall. 12. november 1942. Om kartotekskap og kort til folkeregistre. 27. november 1942. Om kommunale folkeregistre. 20 februar 1942. Om kommunale folkeregistre.

48. Riksarkivet, L-dom, Oslo politikammer Nr. 4088/49. Dok 40. s. 13.

49. UD.25 1/5 Jødespørsmålet, bind I. Minister Finn Koren til UD London 17. august 1942. Her sitert etter Ole Kolsrud "Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig", *Historisk Tidsskrift*, Bind 73, Nummer 3, 1994, s. 303.

50. Kolsrud ibid., s. 305.

51. Riksarkivet, Legasjonen i Stockholm, Flyktningekontoret, eske 3208, her siterte etter Kolsrud ibid., s. 305.

52. Ibid.

53. Ibid. Min oversettelse.

54. Ibid. Trygve Lie til World Jewish Congress 1. desember 1942. Min oversettelse.

55. Se f.eks. Knut Sveri, "Landssvikoppgjørets merkeligste rettsak", i Anders Bratholm, Nils Christie og Torkel Opsahl (red.) *Lov og frihet*, Festskrift til Johs. Andenæs på 70-årsdagen, 7. september 1982, Oslo 1982. Også Kolsrud, *Dagbladet* 18. oktober 1982, har pekt på at "jødeaksjonene (...) i noen grad falt utenfor rettsapparatets synsfelt under landssvikoppgjøret.

56 Riksarkivet, Statspolitiet 1940-1945, Jødearkiver, Eske 16, Rapport til Statspolitisjefen avgitt av politikonstabel Stian Bech, Oslo- og Aker avd. Ang: Jøder på Ullevål Sykehus. Oslo den 14. desember 1942.

57. Ibid.

58. Riksarkivet, L-dom nr. 3325, Oslo politikammer, Dok. 67 nr. 2.

59. Ibid.

60. Analogien er lånt av Seltzer., ibid., s. 21.

Espen Søbye
(espen.sobye@ssb.no) er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for makroøkonomi.

Anmeldte lovbrudd 1993–1997:

Liten grunn til økt frykt

Fra 1993 til 1997 har antallet anmeldte lovbrudd steget med 25 prosent. Det betyr ikke at privatpersoner utsettes for mer kriminalitet, men at foretak og politi står for en stadig større del av anmeldelsene. Påstanden om at de som er mest redd for kriminalitet har minst å frykte får bare delvis støtte. Ved å bruke kriminalstatistikken på en ny måte får vi fram et nytt og mindre dramatisk bilde av utviklingen for kriminalitetsofre på 1990-tallet.

Frants Gundersen

Hvis frykten for å bli utsatt for kriminalitet er stor, og risikoen for å komme i kontakt med kriminalitet er liten, kan frykten være et større velferdsproblem enn den virkelige kriminaliteten. Det ble i 1997 anmeldt over 430 000 lovbrudd i Norge, mot under 350 000 i 1993. Frykten for å komme i kontakt med ett av disse lovbruddene kan synes stadig mer velbegrunnet. Antall registrerte lovbrudd har også økt år for år siden 1993, slik at det lett kan tolkes dithen at også risikoen for å bli utsatt for kriminalitet øker. Imidlertid er det egenskaper ved både anmelderne og de anmeldte lovbruddene som nyanserer dette risikobildet.

Politiet leverer data til Statistisk sentralbyrå for utarbeiding av statistikk over anmeldte lovbrudd. Dette er vårt utgangspunkt for å si noe om hvem som blir berørt av kriminalitet. Materialet dekker alle lovbrudd som registreres hos politiet, og inneholder også opplysninger om de som anmelder lovbruddet. Blant informasjonen om de som anmelder lovbruddet ligger opplysninger om *status*, dvs. hvorvidt de var reelle ofre for lovbruddet eller bare indirekte berørt.[1] Datamaterialet med opplysninger om alle anmelderne er sammenlignbart tilbake til og med 1993, noe som er hovedgrunnen til at vi i denne artikkelen fokuserer på tidsrommet 1993-1997.

For å få med alle som berøres av kriminelle handlinger vil artikkelens første del ikke skille på status, men behandle alle anmelderne under ett. Artikkelens siste del vil komme tilbake til de som er registrert som de reelle ofrene.

Politiet anmelder stadig mer

Den tradisjonelle måten å beskrive et lovbrudd på er å anta at én eller flere gjerningspersoner begår en straffbar handling der én eller flere personer blir ofre. I 1997 ble det registrert knapt 432 000 lovbrudd

Ramme 1. Datagrunnlag og definisjoner

Grunnlaget for statistikken er materialet fra politiets sentrale registreringssystem, STRASAK, som dekker alle registrerte lovbrudd ved de enkelte politikamrene. Statistisk sentralbyrå får oversendt materialet for å utarbeide statistikk over anmeldte lovbrudd. Dette datamaterialet inneholder også en del informasjon om de som anmelder lovbruddene, men disse opplysningene er ikke tidligere publisert, bortsett fra i Statistisk sentralbyrå (1993).

Betegnelsen "foretak" brukes som en samlebetegnelse på alle typer institusjoner. Kategorien dekker dermed alt fra kommuner og barnehager til dagligvarekjeder og storkonsern. Felles er at de ikke er privatpersoner, og at de i utgangspunktet ikke har det som sin oppgave å avdekke eller anmelde lovbrudd. Kategorien "politi" dekker foruten de enkelte politikamrene også tollvesenet og egne spaningsgrupper i forsvaret. Felles for disse er at de har kontroll av kriminalitet som oppgave. Anmeldelser fra politikamrene dominerer i denne kategorien.

Inndelingen av lovbrudd i kategorier, slik som i tabell 1, er nærmere definert i Statistisk sentralbyrå (1998b).

Tabell 1: **Anmeldelser, etter lovbruddstype og type anmelder. 1997. Prosent**

	I alt	Fordelt på kategori		
		Personer	Foretak	Politi
I alt	**481 305**	**49,7**	**21,8**	**28,6**
Økonomisk kriminalitet	8 763	29,2	46,8	24,1
Annen vinningskriminalitet	272 324	64,6	26,9	8,5
Voldskriminalitet	21 456	84,6	3,3	12,0
Sedelighetskriminalitet	4 474	81,3	4,9	13,8
Narkotikakriminalitet	34 829	0,9	0,9	98,3
Skadeverk	31 481	42,7	52,3	5,0
Miljø- og arbeidsmiljøkriminalitet	5 775	31,6	33,6	34,8
Trafikkriminalitet	60 365	15,1	3,2	81,6
Annen kriminalitet	41 838	33,7	13,9	52,3

Kilde: Kriminalstatistikk

hos politiet. Antall som ble registrert som anmeldere var drøyt 481 000, dvs. at i en del lovbrudd var det flere om anmeldelsen. Halvparten av anmelderne var imidlertid ikke privatpersoner. I nesten 105 000 tilfeller var det et foretak som hadde levert inn anmeldelsen, og i over 137 000 lovbrudd hadde politiet skrevet anmeldelsen selv, se tabell 1 og ramme 1 for definisjoner.

I perioden 1993 til 1997 har antall anmeldelser i Norge økt med over 92 000, dvs. med 24 prosent. Økningen har imidlertid ikke vært jevnt fordelt blant de forskjellige kategoriene anmeldere. Den relative økningen har vært størst hos politiet, som stod for 45 prosent flere anmeldelser i 1997 enn i 1993. Foretak hadde en økning i samme tidsrom på 33 prosent. Dette betyr at privatpersoner utgjør en stadig mindre andel av de som anmelder, og i 1997 kom for første gang mindre enn halvparten av anmeldelsene fra privatpersoner. Foretak og politiet selv er i økende grad med på å definere det kriminalitetsbildet som framkommer av kriminalstatistikken, og risikoen for å bli utsatt for kriminalitet som privatperson kan i stadig mindre grad leses ut av totaltallene for anmeldt kriminalitet.

Selv om andelen privatpersoner blant anmelderne synker i femårsperioden, har det absolutte tallet på anmeldelser fra privatpersoner økt med 11 prosent. Denne økningen er betydelig, men mindre dramatisk enn den kan synes ved første øyekast. Hvis vi tar hensyn til befolkningsøkningen i det samme tidsrommet, er det under 1 prosent økning fra 1993 til 1994 og ingen økning etter 1995 (se figur 1). Nesten hele økningen kom dermed fra 1994 til 1995. Dette er samtidig som effekten av nye registreringsrutiner hos politiet skulle gjøre seg gjeldende (se ramme 2 for nærmere forklaring). Selv om vi ikke helt kan

Ramme 2. Endringer i registreringen av lovbrudd

Registrering av lovbrudd vil alltid være påvirket av personlige vurderinger, innarbeidet praksis og formelle rutiner. Det er imidlertid ingen opplysninger som tilsier at registreringspraksisen hos politiet har endret seg vesentlig siden 1993. Unntaket er et direktiv fra Justisdepartementet til alle politikamrene sommeren 1994, som beskriver hvordan lovbrudd skal registreres når flere lovbrudd begås samtidig. Bakgrunnen for direktivet var at registreringspraksisen ikke var lik ved de forskjellige politikamrene: De minst grove lovbruddene i et sakskompleks ble ofte utelatt. Direktivet presiserte at alle lovbrudd som ut fra en forstandig vurdering kan utgjøre et punkt i siktelsen skal registreres. Etter 1994 kan derfor en del mindre grove lovbrudd ha blitt registrert som tidligere ikke ville ha kommet med i statistikken, fordi de skjedde i saker der mer alvorlige lovbrudd også ble begått. Hvor mange dette dreier seg om er det ingen mulighet til å undersøke, siden de nye retningslinjene ble innarbeidet i registreringspraksisen ved ulike tidspunkt ved de ulike politikamrene og tidligere registreringspraksis er udokumentert.

Figur 1: **Antall klagere pr. 1 000 innbyggere, etter type. 1993-1997**

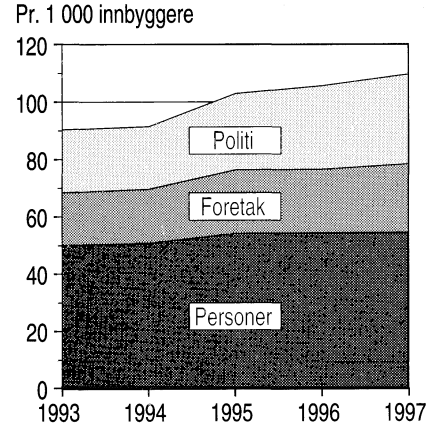

Kilde: Kriminalstatistikk

identifisere virkningen av de nye registreringsrutinene, gir dette et svært stabilt bilde av den generelle risikoen for å bli berørt av kriminalitet.

Politi og publikum anmelder forskjellige lovbrudd

Hvis vi ser på de ulike kategorier av lovbrudd, slik de er inndelt i tabell 1, ser vi at privatpersoner blir berørt av andre typer lovbrudd enn foretak og politi. Blant privatpersonene var 74 prosent av anmeldelsene lovbrudd som kommer i kategorien "annen vinningskriminalitet". Denne kategorien domineres fullstendig av tyverier og naskerier.[2] Dernest kommer voldskriminalitet med 8 prosent og skadeverk og annen kriminalitet med 6 prosent hver. Foretakene hadde litt lavere andel av annen vinningskriminalitet, 70 prosent, men anmeldte relativt mer skadeverk, 16 prosent. Økonomisk kriminalitet er det foretakene som anmelder mest av, samtidig som de anmelder svært lite vold.

Politiet anmelder saker etter et helt annet mønster enn privatpersoner og foretak: 36 prosent av anmeldelsene fra politiet gjaldt trafikkriminalitet, 25 prosent gjaldt narkotika og bare 17 prosent gjaldt annen vinningskriminalitet. Alle anmeldelsene sett under ett gjenspeiler dermed ikke den kriminaliteten som privatpersoner berøres av, fordi politiet og foretakene har et anmeldelsesmønster som er helt forskjellig fra privatpersonenes. For privatpersoner er det lovbrudd som går direkte ut over person eller eiendom som dominerer, mens totaltallene inneholder relativt mye mer av det vi kan kalle "offerløs" kriminalitet. Privatpersoner er for eksempel ikke direkte berørt av narkotikakriminalitet, selv om det er registrert nesten 35 000 anmeldelser av slik kriminalitet i 1997. Trafikkriminalitet, miljøkriminalitet og økonomisk kriminalitet er også i noen grad "offerløs" i forhold til privatpersoner, og blir derfor ikke anmeldt av denne gruppen.

Noe mer overraskende er det kanskje at foretakene har så stor del av anmeldelsene av skadeverk og annen vinningskriminalitet, siden disse kategoriene tradisjonelt har blitt regnet til de lovbruddene der privatpersoner utgjør ofrene. Andelen av anmeldelser som gjelder skadeverk blant anmeldelser fra foretak har også fordoblet seg fra 8 prosent i 1993 til 16 prosent i 1997.

Privatpersoner utgjør en synkende andel av anmelderne. Anmeldelsene som foretakene eller politiet selv leverer, gjenspeiler heller ikke de lovbruddstypene som privatpersoner kommer i kontakt med. Avviket mellom type anmeldelser fra privatpersoner og politiet ser også ut til å øke. For eksempel utgjorde narkotikakriminalitet 15 prosent av politiets egne anmeldelser i 1993, mens denne andelen hadde økt til 25 prosent i 1997. I samme periode hadde andelen vinningslovbrudd blitt redusert som andel av politiets anmeldelser. Dette førte til et større og større avvik mellom det privatpersoner opplevde som kriminalitet, og det politiet anmeldte. Det kan se ut til at politiets arbeidsområde forskyves fra kriminalitet som rammer privatpersoner, til "offerløs" kriminalitet som anmeldes av foretak eller av politiet selv.

Få flergangsofre

Hittil i artikkelen er alle anmelderne tatt med i statistikken. Gjennom politiets registrering er det imidlertid mulig å identifisere de av anmelderne som er direkte ofre for de enkelte lovbruddene, og resten av artikkelen vil begrense seg til disse.

Noen befolkningsgrupper er mer utsatt for kriminalitet enn andre. I 1997 var snaue 15 000 personer oppført som offer to eller flere ganger i kriminalstatistikken. Blant de 207 000 personlige ofrene i tabell 2 finner vi dermed 182 000 enkeltpersoner. Ser vi på hele femårsperioden 1993 til 1997, var det under 1 prosent av ofrene som hadde opplevd å være offer mer enn fem ganger i perioden. Dette er en mindre konsentrasjon av lovbrudd til enkeltpersoner enn det som er funnet i spørreundersøkelser i andre land, f.eks. Storbritannia (Hope 1995) og USA (Spelman 1995). Konsentrasjonen kan imidlertid være større enn statistikken viser hvis offerhyppigheten har innvirkning på anmeldelsestilbøyeligheten, det vil si hvis befolkningsgrupper som er mye utsatt for kriminalitet er mindre villige til å anmelde den kriminelle handlingen. Marginaliserte grupper, der risikoen for å bli utsatt for kriminalitet er stor, vil imidlertid også være underrepresenterte i spørreundersøkelser (Statistiska centralbyrån 1997).

Noen foretak anmelder svært ofte

For foretakene er naturlig nok skjevhetene mye større, siden foretak varierer i størrelse og type virksomhet. Datamaterialet inneholder imidlertid ingen mulighet for entydig å klassifisere enkeltofrene blant foretakene. For identifikasjon av foretak er det derfor først og fremst det registrerte navnet som kan brukes. To forskjellige butikker i samme dagligvarekjede, som har en felles rutine for anmeldelser, vil derfor opptre som samme enhet i statistikken. I 1997 var det 8 slike enheter som hadde levert inn mer enn 1 000 anmeldelser hver, og 54 som stod oppført mer enn 200 ganger. Den skjeve fordelingen av anmeldelser fra foretak har også økt i

Tabell 2: Ofre, etter lovbruddstype. 1993 og 1997

	1993				1997			
	I alt	Menn	Kvinner	Foretak	I alt	Menn	Kvinner	Foretak
I alt	**261 681[1]**	**121 973**	**62 028**	**76 727**	**309 837[2]**	**133 356**	**73 156**	**102 649**
Økonomisk kriminalitet	6 276	1 283	409	4 574	5 588	1 188	376	4 017
Annen vinningskriminalitet	193 641	91 259	45 340	56 338	223 269	98 229	52 511	72 014
Voldskriminalitet	15 963	10 226	5 066	576	18 397	11 312	6 361	666
Sedelighetskriminalitet	2 347	348	1 817	176	3 551	1 030	2 329	183
Narkotikakriminalitet	204	27	16	160	315	63	34	218
Skadeverk	16 033	6 837	2 736	6 405	26 940	7 469	3 145	16 293
Miljø- og arbeidsmiljøkriminalitet	2 921	955	118	1 841	3 127	1 177	160	1 790
Trafikkriminalitet	8 766	4 485	2 393	1 860	10 364	5 576	2 913	1 855
Annen kriminalitet	15 530	6 553	4 133	4 797	18 286	7 312	5 329	5 613

[1] Inkludert 953 personer med ukjent kjønn
[2] Inkludert 676 personer med ukjent kjønn
Kilde: Kriminalstatistikk

perioden. Av de nesten 77 000 foretaksofrene i 1993 og 103 000 foretaksofrene i 1997 (tabell 2), var det henholdsvis cirka 35 000 og 37 000 foretak.

Vi må delvis nøye oss med å se på offerstatistikken som et utvalg av kriminalitetsofrene i Norge, siden det ikke er slik at alle som utsettes for kriminalitet anmelder lovbruddet. Andelen uregistrerte lovbrudd vil variere med lovbruddets grovhet og synlighet, og offerets situasjon og nytte av å anmelde lovbruddet. Ifølge Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse for 1997 (Statistisk sentralbyrå, upublisert) var det f.eks. blant personer som hadde blitt utsatt for vold uten synlig skade, bare 12 prosent av de utsatte som anmeldte lovbruddet. Den umiddelbare nytteverdien ved å anmelde et tyveri er imidlertid mer åpenbar ved at forsikringsselskapene forlanger kopi av anmeldelsen for å betale ut erstatning. Av de som var utsatt for tyverier anmeldte også nesten to tredeler lovbruddet (se figur 2).[3]

Figur 2: Personer utsatt for enkelte lovbruddstyper og andelen som ble anmeldt. Prosent

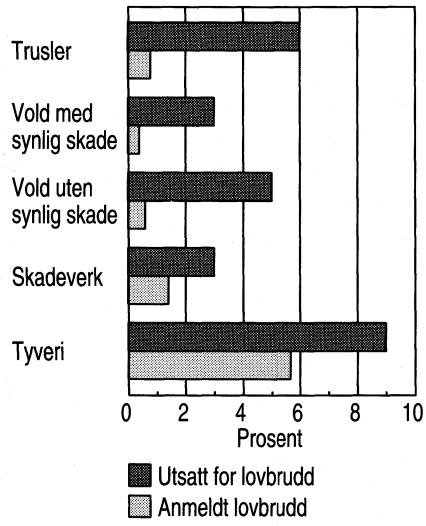

Kilde: Levekårsundersøkelsen 1997, upubliserte tall

Av figur 1 gikk det fram at nesten hele økningen av anmeldelser fra privatpersoner i perioden 1993 til 1997 kom fra 1994 til 1995. Dette stabile bildet endres ikke vesentlig, selv ikke etter at over 270 000 anmeldelser som ikke har en privatperson som offer, er fjernet. Kvinneandelen blant ofrene økte imidlertid med snaue 2 prosent i perioden, og var på litt over 35 prosent i 1997. Økningen av kvinnelige ofre kom først og fremst innen volds- og sedelighetslovbrudd, der økningen var på henholdsvis 22 og 30 prosent. Økningen av antall ofre for sedelighetslovbrudd, både kvinnelige og mannlige ofre, skyldtes imidlertid ikke økning av de grovere sedelighetslovbruddene. Det var anmeldelsene av utbredelse av utuktige skrifter som først og fremst utgjorde økningen fra 1993 til 1997.

Kvinner og eldre frykter

En enkel framstilling av frykt for kriminalitet deler opphavet til frykten i to (Olaussen 1995). En kilde til frykt er den risikoen, *den ytre fare*, som personene utsettes for. En annen kilde er personen selv og den sosiale situasjonen som personen er i. Eldre, som ofte bor alene, har lite kjennskap til lovbruddsarenaene og som har vanskelig for å forsvare seg, skulle med dette være mer red-

Figur 3: Ofrenes fordeling, etter aldersgrupper. 1997. Prosent

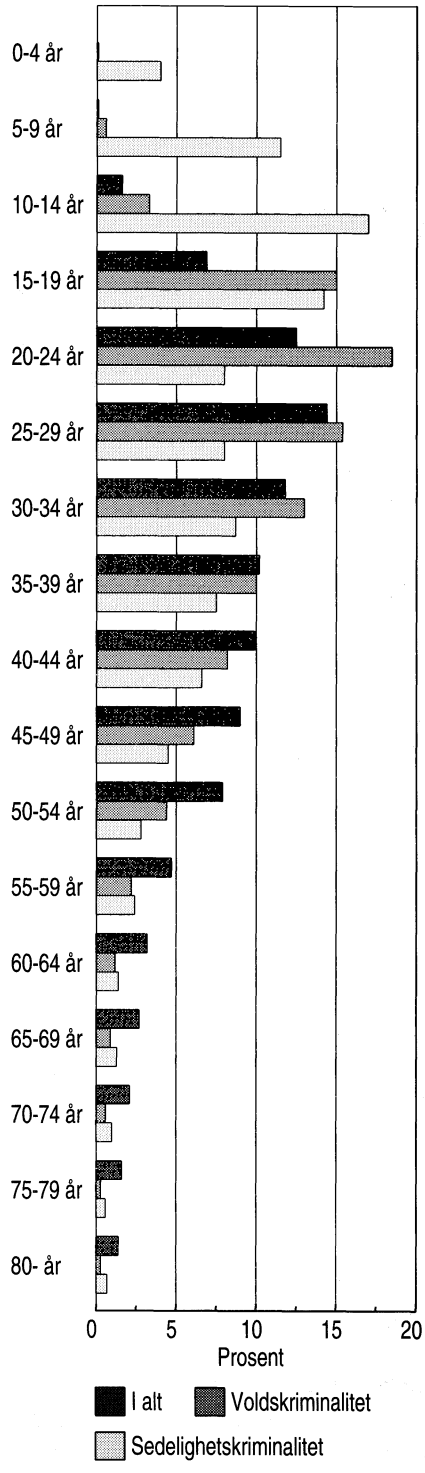

Kilde: Kriminalstatistikk

de enn yngre mennesker. Kvinner har vanskeligere enn menn for å beskytte seg mot overgrep, og er i tillegg utsatt for en annen type overgrep, spesielt voldtekt. Kvinner skulle derfor ha mer grunn til å frykte kriminalitet enn menn. Den ytre faren som opphav til frykt skulle tilsi at frykten øket med bystørrelsen, siden den generelle kriminaliteten ofte øker jo tettere folk bor. Disse antatte skjevhetene i fordelingen av frykten er helt sammenfallende med resultater fra Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse (Statistisk sentralbyrå 1998a) og en tilsvarende undersøkelse i Sverige (Statistiska centralbyrån 1997).

... men unge menn rammes

Tabell 2 viser at menn er mye oftere oppført som offer enn kvinner. I 1997 utgjorde menn 65 prosent av privatpersonene blant ofrene. Med dobbelt så stor ytre fare som kvinner, skulle derfor menn ha grunn til å bekymre seg dobbelt så mye som kvinner for å bli offer for kriminalitet. Dette er motsatt av det levekårsundersøkelser avdekker, når man spør om frykten for lovbrudd (Statistisk sentralbyrå 1996, Statistiska centralbyrån 1997, Statistisk sentralbyrå, upublisert). Spørsmålene om frykt og usikkerhet som stilles i levekårsundersøkelser er imidlertid av en slik personlig art at de tradisjonelle kjønnsrollene kan få en for lav andel menn til å si at de er redd for vold i en intervjusituasjon – særlig hvis intervjueren er en kvinne (Olaussen 1998). Den eventuelle underrapporteringen av frykt blant menn kan imidlertid langt fra utjevne de kjønnsforskjellene som avdekkes.

Kvinner rammes sjeldnere, men hardere?

Offerdataene fra politiet er heller ikke helt entydige. Det er, som tidligere nevnt, lovbruddstyper som rammer flere ofre på en gang. Det kan da være mer eller mindre tilfeldig hvem av ofrene som anmelder lovbruddet – og dermed blir stående som offer. Hvis det er en skjevhet i hvem som anmelder lovbruddet, ut fra et tradisjonelt kjønnsrollemønster, vil dette ha betydning for kjønnsfordelingen. To lovbruddsgrupper skiller seg ut i så henseende. Volds- og sedelighetskriminalitet er lovbrudd av en slik direkte karakter at de som er oppført som offer også kan regnes som de reelt utsatte. Mens voldslovbrudd følger kjønnsfordelingen som resten av lovbruddene, er sedelighetskriminalitet det store unntaket. Dette er den eneste lovbruddsgruppen der det er flere kvinner enn menn blant ofrene. Her er det til gjengjeld over dobbelt så mange kvinner som menn. Selv om sedelighetslovbruddene er få, kan de være av svært alvorlig karakter. Kvinners frykt kan dermed ikke ses på som helt irrasjonell i forhold til den reelle risikoen, slik som totaltallene skulle tilsi (Gilchrist et al. 1998).

Gjennomsnittsofferet i 1997 var 38 år både blant kvinner og menn, og nesten alle lovbruddskategorier har den samme aldersfordelingen. Denne fordelingen er en jevn kurve med størst relativ frekvens for hvert årskull i slutten av 20-årene og små frekvenser for årskullene etter 55 år, se figur 3. Her skiller voldskriminalitet, sedelighetskriminalitet og økonomisk kriminalitet seg ut. Voldsofrene var gjennomsnittlig noe yngre enn resten, litt over 30 år. Aldersfordelingen var også mer konsentrert enn for noen annen lovbruddskategori, slik at nesten halvparten av voldsofrene var i alderen 15 til 29 år.

Blant ofrene for sedelighetslovbruddene var gjennomsnittsalderen på gjerningstidspunktet henholdsvis

Figur 4: **Ofre, etter bosted. Fylke. 1997. Pr. 1 000 innbyggere**

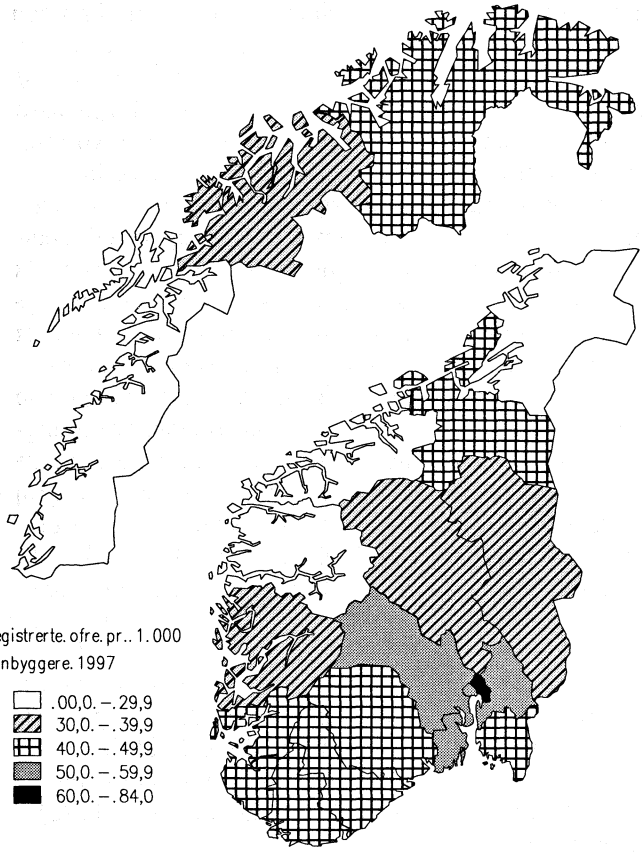

Kilde: Kriminalstatistikk

Figur 5: **Ofre for sedelighetslovbrudd, etter bosted. Fylke. 1997. Pr. 1 000 innbyggere**

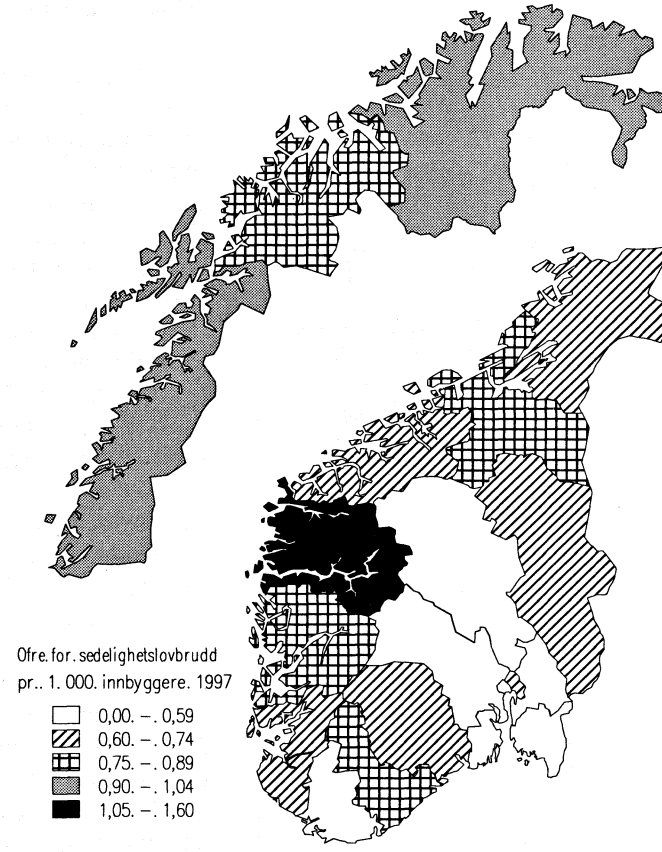

Kilde: Kriminalstatistikk

23 og 37 år for kvinner og menn. Aldersfordelingen gjenspeiler at utuktig omgang med barn gir en del svært unge ofre. Innen sedelighetslovbrudd var hvert tredje kvinnelige offer under 16 år, mens dette gjaldt hvert fjerde mannlige offer. Resten av sedelighetsofrene spredte seg derimot jevnt ut i alder. De som anmelder utuktige skrifter er gjennomgående eldre og oftere menn enn andre som anmelder sedelighetslovbrudd. Uten denne lovbruddskategorien blir ofrene for sedelighetslovbrudd også enda yngre, gjennomsnittlig 21 år for både kvinner og menn. Ofre for økonomisk kriminalitet (først og fremst underslag, bedrageri og forbrytelse i gjeldsforhold) var gjennomgående litt eldre enn de andre. Gjennomsnittet var på 43 år, og hvert femte offer for denne formen for kriminalitet var 60 år eller eldre. Dette er imidlertid en av de minste lovbruddskategoriene for privatpersoner, og tallene må derfor tas med en klype salt. For andre lovbruddstyper avvek aldersfordelingen lite fra totalfordelingen.

Ut fra denne offerstatistikken har eldre mennesker mindre grunn til å frykte kriminalitet enn yngre, men levekårsundersøkelser (Statistisk sentralbyrå 1996, Statistiska centralbyrån 1997, Statistisk sentralbyrå 1998a) tyder på at eldres egen livssituasjon spiller en større rolle enn den reelle risikoen som kilde til frykt. I Statistisk sentralbyrås levekårsundersøkelse var det f.eks. relativt flest i aldersgruppen over 67 år som sa de var urolig for å bli utsatt for vold (Statistisk sentralbyrå 1998a).

Urbant og farlig?

Risikoen for å bli utsatt for kriminalitet varierer fra fylke til fylke, og Oslo, Akershus, Vestfold og Buskerud har flest ofre i forhold til befolkningen (se figur 4). Disse fylkene, sammen med Østfold og Roga-

Figur 6: **Ofre for skadeverk, etter bosted. Fylke. 1997. Pr. 1 000 innbyggere**

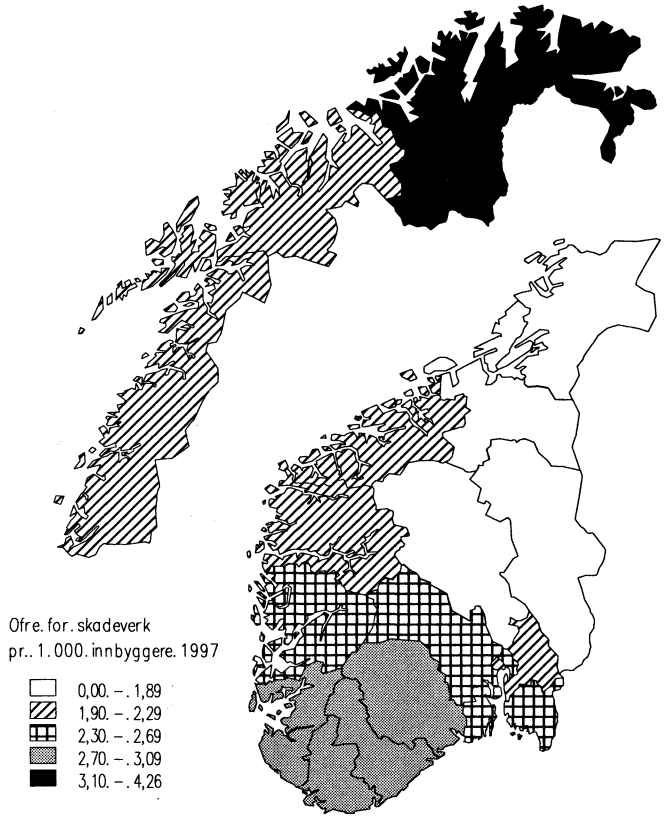

Kilde: Kriminalstatistikk

Figur 7: **Ofre for voldslovbrudd, etter bosted. Fylke. 1997. Pr. 1 000 innbyggere**

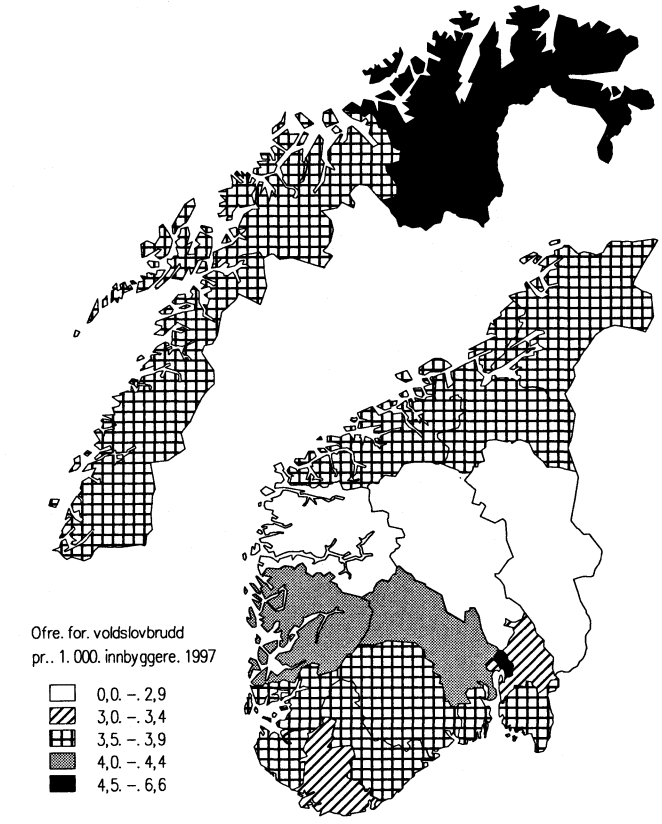

Kilde: Kriminalstatistikk

land, er samtidig de fylkene med høyest urbaniseringsgrad. Antall ofre pr. 1 000 innbyggere og urbaniseringsgraden på fylkesnivå, slik denne er definert av Statistisk sentralbyrå (1997), viser en sterk lineær samvariasjon også for hele materialet: Relativt flest ofre i tettbygde strøk, færrest i spredtbygde. Den geografiske spredningen av ofrene viser dermed ved første øyekast langt på vei det samme bildet som frykten for å bli offer slik det kommer fram i spørreundersøkelsene (Statistisk sentralbyrå 1996).

Risikoen for å bli utsatt for kriminalitet generelt vil i praksis bestemmes av kategorien "annen vinningskriminalitet", siden tre av fire ofre er i denne kategorien. For andre lovbruddsgrupper er det imidlertid *ikke* i samme grad slik at kriminaliteten øker etter hvor tett folk bor.[4] Antall ofre for voldslovbrudd viser noe samvariasjon, mens offerhyppigheten for sedelighetslovbrudd og skadeverk viser liten samvariasjon med urbanitet. Med hensyn til sedelighetslovbruddene er det i praksis snakk om to kvalitativt forskjellige kategorier. Ofre for de grovere sedelighetslovbruddene, slik som voldtekt, incest og utuktig omgang med mindreårige, viser en samvariasjon med urbanitet på linje med voldslovbrudd, mens spredning av utuktige skrifter viser en viss *negativ* samvariasjon med urbanitet: Det var relativt flere anmeldelser i spredtbygde strøk. Det var spesielt personer i Sogn og Fjordane som anmeldte porno, med en anmeldelseshyppighet som var mange ganger høyere enn landsgjennomsnittet.

Stabilt offerbilde

Når vi skal beskrive risikoen for å bli berørt av kriminalitet, blir den offentlige kriminalstatistikken ofte til liten hjelp. Halvparten av alle anmeldelsene må skrelles bort før de lovbruddene som rammer privatpersoner kommer fram. Foretak, og ikke minst politiet selv, er i økende grad med på å definere kriminali-

tetsbildet. Disse to kategoriene anmeldere har stått for mesteparten av den økningen i anmeldte lovbrudd som kriminalstatistikken har vært preget av siden 1993. Spesielt politiet anmelder også andre typer lovbrudd enn det privatpersonene utsettes for. Privatpersoner er i liten grad direkte offer for narkotikakriminalitet, og berøres i mindre grad av økonomisk kriminalitet og skadeverk enn det totaltallene i kriminalstatistikken skulle tilsi.

Fordeling av ofre med hensyn til kjønn, alder og bosted er langt på vei slik bildet tidligere er blitt tegnet gjennom spørreundersøkelser. Eldre mennesker frykter kriminaliteten, men har liten grunn til det ut fra den reelle risikoen. Kvinner frykter overgrep mer enn menn, men selv om de sjeldnere blir ofre, har de et annet utgangspunkt for sin frykt.

Desto høyere urbaniteten er, jo flere blir registrert som offer for kriminalitet, men dette gjelder ikke i like stor grad for all kriminalitet. For skadeverk er det for eksempel ikke slik at det er større hyppighet av ofre i storbyen enn på landet. Ofre for vold og sedelighetslovbrudd viser heller ikke den samvariasjonen med urbanitet som den totale kriminaliteten gjør.

1. I saker med flere anmeldere behøver ikke disse ha samme status. Hvis et foretak anmelder et lovbrudd på vegne av en ansatt vil både foretaket og den ansatte komme med i statistikken over anmelderne, men bare den ansatte vil vanligvis bli oppført som offer. En privatperson og et foretak kan også begge stå som offer i samme lovbrudd (skrankefunksjonæren og banken som ble ranet). Noe usikkerhet er det imidlertid knyttet til denne statuskoden fordi det mangler dokumentasjon om hvordan type lovbrudd, anmeldelsesrutiner hos foretak, privatpersoners holdninger og ønsker osv. spiller inn ved registreringen av status hos politiet.

2. Tyveri er en forbrytelse, mens naskeri er en forseelse. Forbrytelsene er grovere lovbrudd enn forseelsene, og har en høyere strafferamme.

3. En del personer oppgav at politiet fikk kjennskap til lovbruddet uten at de anmeldte det. Det er da usikkerhet knyttet til om offeret er registrert. Saken kan da havne under kategorien "politi" i tabell 1, men politiet kan også ha registrert hvem som er offer uten at vedkommende selv har anmeldt lovbruddet.

4. Urbaniteten er definert som andelen av befolkningen som bor i et tettsted med mer enn 2 000 innbyggere. Antall ofre pr. 1 000 innbyggere og lineær samvariasjon med urbaniteten på fylkesnivå gir følgende verdier for Pearsons R:
Alle ofre: R = 0,87
Ofre for voldslovbrudd: R = 0,54
Ofre for skadeverk: R = 0,32
Ofre for sedelighetslovbrudd: R = ÷0,39
- uten spredning av utuktige skrifter: R = 0,43
- utuktige skrifter: R = ÷0,51.

Litteratur

Gilchrist, Elisabeth et al. (1998): Women and the 'Fear of Crime', *British Journal of Criminology* **38**, 2.

Hope, Tim (1995): The Flux of Victimization, *British Journal of Criminology* **35**, 3.

Olaussen, Leif Petter (1995): Angst for voldskriminalitet i Norge, *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap* **82**, 4, København: De nordiske kriminalistforeninger.

Olaussen, Leif Petter (1998): Kan menn si til kvinner at de er redde?, *Samfunnsspeilet* 1998, 2, Statistisk sentralbyrå, 16-19.

Spelman, William (1995): Once Bitten, Then What? Cross-sectional and Time-course Explanations of Repeat Victimization, *British Journal of Criminology* **35**, 3.

Statistisk sentralbyrå (1993): Mange små barn ofre for sedelighetsforbrytelser, *Ukens statistikk* 1993, 43.

Statistisk sentralbyrå (1996): *Levekårsundersøkelsen 1995,* NOS C 301.

Statistisk sentralbyrå (1997): *Statistisk årbok 1997* (tabell 36), NOS C 398.

Statistisk sentralbyrå (1998a): Levekårsundersøkelsen, 1997. Boforhold, organisasjonsliv, fritid og vold: Unge kvinner mer utsatt for vold, *Ukens statistikk* 1998, 23.

Statistisk sentralbyrå (1998b): *Kriminalstatistikk 1996,* NOS C 466.

Statistisk sentralbyrå (upublisert): Spesialkjøringer fra Levekårsundersøkelsen 1997.

Statistiska centralbyrån (1997): Offer för vålds- och egendomsbrott 1978–1995, *Levnadsförhållanden rapport 91*, Stockholm: SCB Förlag.

Frants Gundersen
(frants.gundersen@ssb.no) er konsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk.

Bøker - mest for jenter

Det har vært en nedgang i boklesingen de siste 20 årene, særlig blant unge gutter. Jenter leser nå langt mer bøker enn gutter,og unge jenter leser mest av alle. Kjønnsforskjellen i boklesing oppstod på 1980-tallet, og er særlig stor blant de yngste. Forskjellen mellom jenters og gutters leseaktivitet øker, ikke fordi jentene leser mer, men fordi guttene leser mindre. Disse tendensene finner vi i alle de nordiske landene. Utviklingen har gitt opphavet til mange dommedagsprofetier. Men hvor dramatiske er egentlig konsekvensene av nedgangen?

Hilde Rudlang

Det er en utbredt oppfatning at barn og unge i stadig større grad slutter å lese bøker. En kan i mange sammenhenger støte på skrekkvisjoner om at de visuelle mediene undergraver lesekulturen. Mange vil mene at boklesing er i ferd med å bli en fritidssyssel bare for spesielt interesserte - og at dette er et tegn på forfall i den generelle kulturelle dannelsen og særlig farlig for utviklingen av leseferdigheter blant de unge.

Dommedagsprofetiene er altså mange, men hva vet vi egentlig om barns og unges boklesing? Hvor dramatisk er nedgangen i boklesing blant barn og unge, og spiller det egentlig noen rolle at de leser mindre bøker enn før? Her skal vi først se nærmere på hvem som leser bøker i 1990-årene og på utviklingen i boklesing fra 1970- til 1990-tallet. Vi skal se om vi finner de samme mønstre og utviklingstrekk i boklesing i de andre nordiske landene. Videre ser vi på hva forskningen sier om årsaker til nedgangen i boklesing, og vi trekker fram noen mulige tolkninger av konsekvenser av nedgangen.

Unge kvinner og jenter leser mest av alle

Det er til dels store forskjeller mellom kvinner og menn i boklesing. Mediebruksundersøkelsen 1997 (tabell 1) viser at 21 prosent av kvinnene og 14 prosent av mennene leser bok en gjennomsnittsdag. Levekårsundersøkelsen 1997 (tabell 2) viser at mens 81 prosent av kvinnene hadde lest en eller flere bøker siste 12 måneder, gjelder det samme for 67 prosent av mennene.

Kjønnsforskjellen er særlig stor blant barn og unge. I Mediebruksundersøkelsen 1997 finner vi den største andelen boklesere blant jenter 9-15 år - en tredel av dem leser bok en gjennomsnittsdag. Dette er dobbelt så stor andel som blant gutter i samme alder. Det samme mønsteret finner vi også blant 16-24-åringene; 23 prosent av kvinnene og 10 prosent av mennene leste bok. Levekårsundersøkelsen 1997 viser også at unge kvinner leser

Datagrunnlag

Artikkelen bygger på en studie som Statistisk sentralbyrå (SSB) har utført på oppdrag fra Norsk kulturråd som samarbeider med Prosjekt leselyst[1]. Studien gir en oversikt over tilgjengelig forskning og statistikk om barns og unges lesing av bøker på fritiden. Lesing av faglitteratur er holdt utenfor. Fokus har vært rettet mot barn og unge i alderen 9-24 år. Studien er publisert av Norsk kulturråd i Arbeidsnotat nr. 24, 1998.

Kildene til studien er hentet både fra medieforskning, leseforskning og fra foreliggende statistikk. Hovedkilder for statistikken er Statistisk sentralbyrås undersøkelser; mediebruksundersøkelsene 1991-1997 (Vaage 1992, 1993, 1995, 1996b, 1997, 1998), levekårsundersøkelsene 1980-1997 (SSB 1982, 1985, 1988, 1992a, 1996) og tidsnyttingsundersøkelsene 1970-1990 (SSB 1992b). Kildene for sammenlikning av leseaktiviteten i Norden er Nordisk kulturstatistikk fra 1991 (Ahlin 1993) og IEA-undersøkelsen - en internasjonal undersøkelse fra 1991 av 9- og 14-årige skolebarns leseferdigheter (Tønnesen 1995).

Tabell 1: **Andel som har lest bok en gjennomsnittsdag, etter kjønn og alder. Prosent**

	1991	1992	1994	1995	1996	1997
Alle	**24**	**21**	**18**	**19**	**19**	**17**
Menn	**19**	**19**	**12**	**14**	**15**	**14**
9-15 år	26	19	16	15	12	18
16-24 år	21	22	12	13	15	10
25-44 år	16	18	13	14	14	12
45-66 år	19	15	11	16	17	13
67-79 år	23	28	11	13	19	26
Kvinner	**28**	**24**	**24**	**24**	**23**	**21**
9-15 år	38	41	45	31	28	35
16-24 år	34	31	19	30	33	23
25-44 år	25	20	23	37	20	21
45-66 år	25	21	22	21	26	17
67-79 år	27	21	15	9	12	13

Kilde: Mediebruksundersøkelsene 1991-1997

Tabell 2: **Andel som *ikke* leste bøker siste 12 måneder, etter kjønn og alder. Prosent**

	1980	1983	1987	1991	1995	1997
Menn	**22**	**21**	**22**	**23**	**26**	**33**
16-24 år	14	16	23	20	25	37
25-44 år	21	20	20	22	26	31
45-66 år	25	24	25	23	24	33
67-79 år	26	25	20	27	28	28
Kvinner	**22**	**20**	**17**	**18**	**19**	**19**
16-24 år	13	8	8	10	8	14
25-44 år	20	16	14	14	14	14
45-66 år	27	27	21	21	19	20
67-79 år	29	31	29	30	33	35

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1980-1997

bøker i langt større grad enn unge menn. Mens 40 prosent av kvinner i alderen 16-24 år hadde lest 10 eller flere bøker siste 12 måneder, gjelder det samme for 23 prosent av menn i tilsvarende alder.

Generasjonsforskjeller i boklesing

Både levekårs- og mediebruksundersøkelsene viser at unge mennesker leser bøker i noe større grad enn eldre. Det ser imidlertid ut som denne tendensen svekkes på 1990-tallet, noe som skyldes at nedgangen i andel lesere er større blant de yngste enn blant de eldste de siste årene.

Når vi kontrollerer for kjønn og alder samtidig, går det fram at generasjonsforskjellene er motsatte blant kvinner og menn (tabellene 1 og 2). Blant kvinner er andelen boklesere størst blant unge og minst blant de eldste. Mønsteret er motsatt for menn; andel boklesere øker med stigende alder. I den eldste aldersgruppen er det dermed flere menn enn kvinner som leser bøker. Dette til tross for at det totalt sett er flere kvinner enn menn som leser, og at det blant unge er store forskjeller i favør av kvinner.

Utdanning får mindre å si

Tidligere undersøkelser har vist at det er en sammenheng mellom utdanning og leseaktivitet. Imidlertid ser det ut som sammenhengene er noe redusert på 1990-tallet. Mediebruksundersøkelsene viser at forskjellen mellom høyeste og laveste utdanning er mindre i 1997 enn i 1991 (figur 1). Andel lesere blant dem med høyest utdanning er redusert, mens leseaktiviteten var forholdsvis stabil blant dem med lavest utdanning. Dette har sannsynligvis sammenheng med at stadig flere tar høyere utdanning, slik at

Figur 1: **Andel som har lest bok en gjennomsnittsdag, etter utdanning. Prosent**

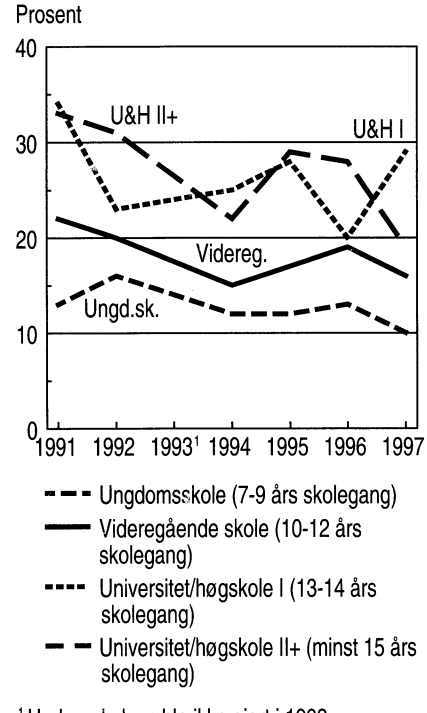

- Ungdomsskole (7-9 års skolegang)
- Videregående skole (10-12 års skolegang)
- Universitet/høgskole I (13-14 års skolegang)
- Universitet/høgskole II+ (minst 15 års skolegang)

[1] Undersøkelsen ble ikke gjort i 1993

Kilde: Mediebruksundersøkelsene 1991-1997

gruppen med høy utdanning ikke er like sosialt og kulturelt homogen som tidligere. Variasjonene fra år til år er imidlertid så store at endringene bør tolkes med forsiktighet.

Lesende foreldre gir lesende barn

Tilsvarende er det en sammenheng mellom barnas leseaktivitet og foreldres utdanningsnivå[2]. Barn som har foreldre med den høyeste utdanningen, leser noe mer enn andre. Forskjellene mellom utdanningsgruppene var imidlertid mindre i 1997 enn i 1994, og forskjellene er små.

Når det er tendenser til en slik sammenheng, er det sannsynligvis fordi foreldrenes utdanning avspeiler leseaktiviteten i hjemmet. Slike sammenhenger er dokumentert i mange tidligere undersøkelser (Noreng 1974, Mangset 1976). Forskning viser at foreldrenes holdninger og atferd i forhold til lesing har stor betydning: Dersom foreldrene har interesse for lesing og for bøker, har det en positiv effekt på barnas leseaktivitet. Det samme har foreldrenes egne lesevaner. Dette betyr like mye for barnas egen lesing, som at foreldrene leser høyt for barna. Fundamentet for leselyst legges dermed allerede i de første leveårene. At det skapes en trivelig atmosfære hjemme rundt lesing og bøker, slik at det å lese blir hygge og ikke plikt, er svært viktig for å bygge opp gode lesevaner (Tønnesen 1995).

Leseaktivitet i endring

Kjønnsforskjellene i lesing oppstod i løpet av 20-årsperioden fra 1970 til 1990. Tidsnyttingsundersøkelsen i 1971 viste at kvinner og menn leste i like stor grad, bortsett fra blant de aller eldste, der mennene leste mest. Fram til 1980 skjedde det en viss nedgang i lesing blant menn. Blant kvinner var det stabilitet blant de yngste og økning i andel lesere blant de eldste. Dette førte til at det i 1980 var større andel lesere blant kvinner enn blant menn i alle aldersgrupper. I 1990 kunne man registrere at det hadde vært en nedgang i lesingen både blant kvinner og menn, og i alle aldersgrupper, bortsett fra blant de aller eldste mennene. Nedgangen var sterkest blant de yngste, og særlig blant unge menn. (Tabell 4 - tallene viser all leseaktivitet samlet.)

Levekårsundersøkelsene viser at kjønnsforskjellene i boklesing begynner å gjøre seg gjeldende fra 1987 (tabell 2).[3] Tidligere på 1980-tallet var det like mange kvinner og menn som leste bøker. I løpet av 1980-tallet ser vi også i denne undersøkelsen en nedgang blant unge menn, dvs. at stadig flere av dem *ikke* hadde lest bok siste 12 måneder. Blant kvinner er det imidlertid en viss økning i boklesingen.

Unge menn leser mindre på 1990-tallet

På 1990-tallet ser vi at nedgangen i boklesing blant unge menn akselererer. Dette går fram av både levekårs- og mediebruksundersøkelsene i dette tiåret. Andelen boklesere en gjennomsnittsdag blant unge menn i alderen 16-24 år ble redusert fra 21 prosent i 1991 til 10 prosent i 1997 (tabell 1). Blant kvinner i samme alder er det derimot ingen klare tendenser til nedgang: Både levekårs- og mediebruksundersøkelsene viser store variasjoner fra det ene året til det andre (tabellene 1 og 2).[4]

Blant jenter i alderen 9-15 år er det også store variasjoner fra år til år, men hovedinntrykket er at det har vært en viss nedgang på 1990-tallet. Likevel er jentene i denne alderen fortsatt de ivrigste bokleserne. For gutter i alderen 9-15 år har det vært en klar tendens til nedgang i perioden 1991-1996: Mens 26 prosent av dem leste bok en gjennomsnittsdag i 1991, leste bare 12 prosent i 1996. I 1997 registreres det imidlertid en viss økning i andel boklesere blant de yngste guttene.

Norske 14-åringer leser minst i Norden

Når vi sammenlikner leseaktiviteten blant skoleelever på 9 og 14 år i de nordiske landene, viser det seg at de svenske barna leser bøker oftest (figur 2). De norske 9-åringene plasserer seg midt på treet, mens de norske 14-åringene kommer dårligst ut i Norden. Særlig for 9-åringene er det imidlertid bare ganske små variasjoner i hyppigheten av boklesing mellom de nordiske landene. Dette går fram av IEA-under-

Figur 2: **Lesing av bøker blant 9- og 14-åringer: Hyppighet; skala fra 0-6 som uttrykker antall ganger pr. uke**

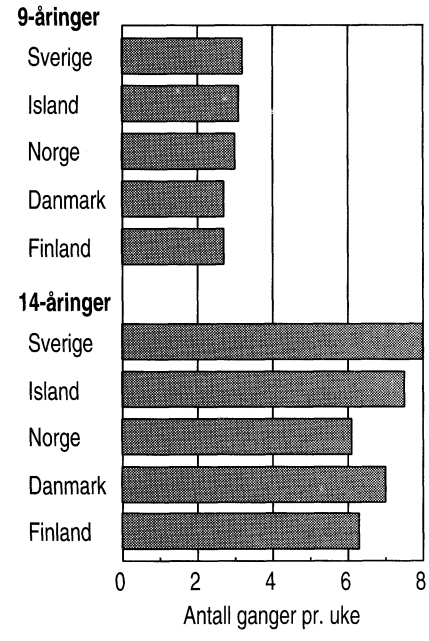

Kilde: IEA-undersøkelsen 1991

søkelsen om leseferdigheter blant skolebarn.

Finske barn leser best, men sjelden bøker

For all fritidslesing sett under ett, dvs. både bøker, tegneserier, ukeblader og aviser, er det finske barn som leser oftest. Dette gjelder imidlertid ikke bøker. De finske 9-åringene leser tvert imot sjeldnest bøker i Norden, mens det blant 14-åringene bare er de norske som sjeldnere leser bøker enn de finske. Finske barn leser imidlertid oftere både tegneserier, ukeblader og aviser enn andre barn i Norden. Norske barn plasserer seg midt på treet når det gjelder dette lesestoffet.

De finske skolebarna har de beste leseferdighetene. For 9-åringene var både Sverige, Norge og Island med blant de ti beste. Sverige og Island gjorde det bra også blant 14-åringene, mens Norge falt langt ned. Danskene havnet lenger ned på lista for begge klassetrinn. Finske barn leser altså både hyppigst og best i Norden. Ikke overraskende viser også de internasjonale resultatene fra IEA-undersøkelsen en høy korrelasjon mellom leseferdigheter og lesehyppighet. Det har også en rekke tidligere undersøkelser gjort (Tønnesen 1994, 1995 og 1997). Hva slags lesing som har sammenheng med ferdighet, går imidlertid ikke fram. De finske resultatene kan peke i retning av at å lese *bøker* ikke nødvendigvis er utslagsgivende, men at det viktigste er å *lese*, dvs. å bruke leseferdigheten sin for å videreutvikle den.

Selv om det til en viss grad er slik at de som leser best også leser mest, forteller det ikke noe om årsaksforholdet mellom leseferdighet og leseaktivitet. Det kan enten være at gode leseferdigheter øker leselysten og dermed -aktiviteten, eller det kan like godt være slik at de som leser mye, får trent opp gode ferdigheter.

De norske resultatene fra IEA-undersøkelsen viser bare en svak sammenheng mellom leseaktivitet og leseferdighet for 9-åringene, mens det blant 14-åringene ikke er noen sammenheng i det hele tatt. Tønnesen (1995) mener det skyldes at ferdighetene til 14-åringene har nådd et såpass høyt nivå at mer lesing ikke lenger har noen særlig positiv effekt på ferdighetene. Han mener det er snakk om en terskelverdi: Når leseferdighetene har nådd et visst nivå, vil ikke mer lesing være utslagsgivende på ferdighetene.

Voksne: Islendinger leser mest

Ser vi på den voksne befolkningen mellom 16 og 74 år, er islendingene det mestlesende folket i Norden, mens bøker leses i minst grad i Norge (tabell 3). Blant islendingene finner vi de største andelene både som har lest bok siste året, og som har lest mer enn seks bøker i samme periode. I Norge og Danmark er det like store andeler som *ikke* har lest bok i det hele tatt siste året. Dansker som leser, leser imidlertid flere bøker enn det nordmenn gjør. Danmark har like stor andel som leser mer enn seks bøker årlig, som det Island har - 45 prosent, mot 29 prosent i Norge. Lesehyppigheten i Sverige og Finland plasserer seg i mellom disse landene, men langt nærmere Norge enn Island.

Ser vi på fordelingen blant *unge* i Norden, forsvinner en del av forskjellene mellom landene. Norge og Island, som utgjorde motpolene, har samme andel som leser seks bøker eller mer årlig, både blant 16-19-åringer og blant 20-24-åringer, hhv. 32 og 41 prosent. Dette henger sammen med at mønsteret for boklesing er forskjellig i de to landene. I Norge reduseres andelen boklesere med økende alder, mens de eldste islendingene derimot, leser mer enn de yngste. Blant de

Tabell 3: **Boklesing i Norden, etter kjønn og alder. Prosent**

	Danmark	Finland	Island	Norge	Sverige
Har lest bok siste året	**70**	**77**	**87**	**70**	**74**
Har lest mer enn seks bøker siste året					
Alle	44	34	45	29	31
Kjønn					
Menn	38	26	37	21	23
Kvinner	49	40	53	35	38
Alder					
16-19	45	42	32	32	32
20-24	40	29	41	41	30
25-34	50	38	42	31	35
35-44	45	33	50	32	38
45-54	45	37	45	29	29
55-64	35	27	46	18	22
65-74	43	34	52	14	24

Kilde: Nordisk kulturstatistikk 1991

eldste er det 52 prosent regelmessige boklesere i Island og bare 14 prosent i Norge. De største andelene unge boklesere finner vi imidlertid i Danmark og Finland, hhv. 45 og 42 prosent av 16-19-åringene har lest seks bøker eller mer siste året. For øvrig er det bare i Island og Norge vi finner klare sammenhenger mellom alder og boklesing, men altså med motsatt fortegn.

Kvinner leser mest i hele Norden

I alle de nordiske landene leser *kvinner* bøker i langt større grad enn menn - forskjellene er på rundt 15 prosentpoeng. Om forskjellen mellom kjønnene er større eller mindre blant de unge, går ikke fram av undersøkelsen.

Den samme effekten av *utdanning* på boklesing som vi har konstatert for Norges vedkommende, finner vi klart igjen i alle de nordiske landene: De med lengst utdanning leser regelmessig i langt større grad enn de med den korteste utdanningen, for Norge hhv. 51 og 17 prosent. Forskjellen i andel lesere blant dem med lavest utdanning i Island og høyest utdanning i Norge er likevel ikke mer enn 10 prosentpoeng.

Endringsmønstre i leseaktiviteten viser de samme hovedtrekkene i de andre nordiske landene som i Norge: Det er nedgang i boklesing blant unge, særlig blant unge menn, og det er økende forskjeller i leseaktivitet mellom jenter og gutter.

Hvorfor går boklesingen ned?

Mange tegn tyder altså på at lesing av bøker er på vikende front som fritidsaktivitet - i hvert fall blant unge gutter. Men hva vet vi om årsakene til denne nedgangen? Det er gjort mye forskning omkring mulige sammenhenger mellom boklesing og fjernsynsseing, men forskningsresultatene er sprikende.

I de siste 30 års forskning omkring barns og unges fjernsynsseing og lesing er det fremmet mange og til dels motstridende hypoteser om sammenhengene mellom disse aktivitetene. På den ene siden har vi de som går under navnet *stimuleringshypoteser*, på den annen side *reduksjonshypoteser*. Som navnene tilsier, går den førstnevnte ut på at fjernsynsseing stimulerer lesing, mens den andre typen hypoteser går ut på at fjernsynet fører til redusert lesing. I vekslende grad er det funnet belegg for disse ulike hypotesene gjennom empiriske undersøkelser.

Fjernsyn og bok: både - og eller enten - eller?

Å se på fjernsyn vil virke stimulerende for lesingen særlig i land der utenlandske programmer ikke "dubbes", altså ikke får lagt på tale, men tekstes. Ser man f.eks. to tekstede filmer om dagen, vil man i løpet av en uke ha lest undertekster tilsvarende en hel bok. I alle de nordiske landene sendes mange engelskspråklige programmer med undertekster. Leseferdighetsundersøkelsen blant skolebarn viste da også at det å se tekstede fjernsynsprogrammer virker positivt på barnas leseferdigheter (Broddason 1995). Studien viste at i Norden så de finske barna mest på fjernsyn. Daglig tilbringer de nesten 1 time mer enn de norske barna foran skjermen. Samtidig hadde de best leseferdigheter - og leste bøker i minst grad.

Motsatsen til stimuleringshypoteser er reduksjonshypoteser. Noen slike hypoteser går ut på at fjernsynet har negativ virkning på barnas evner til å tenke og til å oppfatte. Barna passiviseres foran fjernsynsskjermene fordi dette mediet krever mindre intellektuell/mental innsats enn lesing fordi fjernsynsprogrammer er, i motsetning til bøker, "ferdigtygget". Andre forskere hevder at den mentale utfordringen som kreves, ikke avhenger av mediet, men av innholdet - enten det er TV eller bok (Rydin 1989).

En annen reduksjonshypotese er at fjernsynet ødelegger barnas konsentrasjonsevne. Fjernsynsmediets hurtig skiftende bilder gjør at barna mister evnen til å konsentrere seg om, og forstå, lange sammenhengende tekster i bøker. Det finnes ikke forskningsresultater som kan vise dette direkte (Beentjes og Voort 1989). Noen forskere mener videre at barna får negative holdninger til skolen og skolearbeid av å se på fjernsyn, fordi de forventer at skolen skal være like underholdende som fjernsynet. Men også sammenhengen mellom fjernsynsseing og skole har flere sider: På den ene siden kan fjernsynet ta tid fra aktiviteter som er nyttige i skolesammenheng, mens det på den annen side kan formidle kunnskap og vekke barnas nysgjerrighet for å lære mer. I undersøkelser hvor det er kontrollert for faktorer som kjønn, alder og foreldres utdanningsnivå, forsvinner sammenhengen mellom fjernsynsseing og skoleprestasjoner (Werner 1997).

Hovedtyngden av forskningen tar imidlertid utgangspunkt i en enkel hypotese om at *fjernsynet erstatter bøkene*: Den tiden barna ellers ville bruke til å lese bøker, bruker de heller til å se på fjernsyn - tiden strekker ikke til for begge deler. Ut fra denne teorien er det gjort en lang rekke empiriske undersøkelser.

Motstridende resultater

Da fjernsynet ble introdusert i de tusen hjem, hovedsakelig på 1950- og 1960-tallet, var det mulig å

studere barnas lesemønster før og etter de fikk tilgang til fjernsyn. I Norge ble det gjennomført en slik studie i 1967-1969 blant barn i Finnmark i forbindelse med at fjernsynet gjorde sitt inntog der. For å følge utviklingen ble undersøkelsen gjenntatt i 1978 og 1990. Resultatene fra disse undersøkelsene viser at fjernsynsseing i noen grad gikk ut over boklesing, men at det i enda større grad gikk ut over bruk av andre medier som kino, radio og tegneserier (Werner 1997).

En annen måte å tilnærme seg problemstillingen på, er å studere om det er noen direkte sammenheng mellom fjernsynsseing og boklesing (korrelasjonsstudier). Resultatene er imidlertid motstridende og sammenhenger som er funnet, er svake. Ut fra slike studier kan vi derfor verken si at fjernsynet hindrer lesing, eller at det fremmer lesing (Beentjes og Voort 1989).

Selv om forskningsresultatene er motstridende, og vi ikke kan slå fast at det er noen direkte sammenheng mellom fjernsynsseing og boklesing, viser statistikken at boklesing har gått tilbake som fritidsaktivitet siden 1970, mens bruken av fjernsyn har økt. De to aktivitetene skiftet "viktighet" i 20-årsperioden 1970-1990: I 1970 leste begge kjønn i større grad enn de så på fjernsyn, mens det i 1990 var motsatt. På 1990-tallet har imidlertid nedgangen i boklesing fortsatt - uten at vi finner noen tilsvarende økning verken i fjernsynsseing eller andre fritidsaktiviteter blant unge mennesker.

Tabell 4: **Andel som leste (all slags lesing), gjennomsnitt for alle dager, etter kjønn og alder. Prosent**

	1971-1972	1980-1981	1990-1991
Alle	**70**	**70**	**63**
Menn	**70**	**68**	**60**
16-24 år	63	59	44
25-44 år	66	66	56
45-66 år	75	74	69
67-74 år	81	77	78
Kvinner	**70**	**72**	**66**
16-24 år	61	61	49
25-44 år	69	70	65
45-66 år	74	77	75
67-74 år	71	87	84

Kilde: Tidsnyttingsundersøkelsene 1971-1991

Data ser ikke ut til å utkonkurrere bøker

Et annet medium som ofte hevdes å utkonkurrere boka, er PC-en. På dette området er det gjort langt mindre forskning, noe som har sammenheng med at PC-ens inntog i hjemmene er av mye nyere dato enn fjernsynets. Den forskningen som har vært tilgjengelig, konkluderer med at de unge har innpasset sin bruk av data i overensstemmelse med tidligere interesser.

Ser man på gutter og jenter hver for seg, er dataspillerne og ikke-dataspillerne like hverandre med hensyn til de fleste fritidsaktiviteter - også boklesing. Med andre ord tyder det på at økt databruk ikke kan koples direkte til nedgangen i boklesing (Fridberg 1997, Sunde 1997).

Utkonkurreres boka av andre fritidstilbud?

Unge mennesker har et mangfold av fritidstilbud å velge i. Kan det være at nye sysler fortrenger boka? Går vi til statistikken viser den imidlertid at det ikke har skjedd noen store endringer i fritidsmønsteret til ungdom de siste 20 årene. De har vært aktive, utadrettede og sosiale i større grad enn resten av befolkningen i hele perioden. Dette går fram av både tidsnyttings- og levekårsundersøkelsene.

Årsakene til at unge gutter leser mindre enn før, kan imidlertid ligge i summen av mange ulike aktiviteter. For noen kan forklaringen være at de heller er sammen med venner på kafé, mens for andre kan det være at de trener mer. Og for noen kan det være litt av alt. Dessuten finnes det selvfølgelig fritidsbeskjeftigelser som ikke fanges opp av disse undersøkelsene.

Komplekse årsaks-sammenhenger

Konklusjonen er dermed at vi rett og slett ikke kjenner de underliggende årsakene til at færre leser bøker. Årsakssammenhengene er komplekse og vanskelige å fange opp i empiriske, statistiske undersøkelser. Statistikken viser ingen fritidssysler som utpeker seg som "syndebukk" for nedgangen i boklesing. Vi kan ikke slå fast at det er fjernsynet eller PC-en som er årsaken til nedgangen, men vi kan heller ikke slå fast at det ikke er slik. Forskningsresultatene spriker, og det er ikke entydig påvist mer boklesing blant dem som ser lite på fjernsyn eller bruker data lite, enn blant dem som er flittige brukere av disse mediene. Det er heller ikke mindre boklesing blant dem som ser mye på fjernsyn eller bruker data mye. Det er ikke én, men mange forskjellige forklaringer på nedgangen i boklesing.

Kanskje ikke bare et spørsmål om konkurranse

Forskningen som foreligger, har i hovedsak konsentrert seg om konkurranseperspektivet, det vil si om det er slik at boklesingen taper i konkurranse med andre fritidstilbud, og spesielt andre medietilbud. Noen entydige svar har den altså ikke kommet opp med. Kanskje

andre perspektiver i større grad kan forklare de endringstendensene vi ser?

Unges mediebruk handler kanskje f.eks. om å signalisere livsstil, markere holdninger og finne kulturelle fellesskap. Om unge mennesker velger å lese bøker eller ikke, kan i dette perspektivet ha sammenheng med moter og trender i forskjellige ungdomsmiljøer. Årsaken til å droppe boklesingen kan dermed variere fra et miljø til et annet. Dette kan i så fall bidra til å forklare hvorfor årsakssammenhengene ikke fanges opp i statistikken, som ser på hele ungdomsgruppen under ett.

En annen innfallsvinkel for å belyse årsakene til nedgangen, kan være å studere sosialiseringsprosesser. Barnas lesevaner blir ikke til i et sosialt vakum - barn påvirkes av

omgivelsene sine. Som tidligere nevnt, er særlig foreldrenes holdninger og atferd i forhold til lesing vesentlig for utviklingen av barnets lesevaner. Både skole og vennemiljø er dessuten viktige påvirkningsfaktorer. Kanskje kan mulige endringer i slike sosialiseringsprosesser bidra til å forklare nedgangen i boklesingen blant barn de siste 20 årene?

Nedgang i boklesing, men hva så?

Den sikre kunnskapen om årsakene til at folk leser eller ikke leser bøker, når altså ikke særlig langt. Men hva innebærer egentlig nedgangen i boklesing - hva kan vi si om konsekvensene? Vi skal peke på noen tolkningsmuligheter:

Den nedgangen vi ser blant gutter og unge menn, har ført til at disse nå leser mindre enn det de gamle mennene gjør. Dette kan tolkes som et uttrykk for at guttene er i en "ikke-lesende" fase av livet, og at de vil ta opp lesingen når de blir eldre. Det at unge leser mindre, kan være et uttrykk for at de i en periode av livet f.eks. ønsker å frigjøre seg fra foreldrene, og at de derfor søker aktiviteter som ligger utenfor hjemmet. På den annen side kan det være at de lesevanene som innarbeides i ung alder, varer livet ut. I så fall kan vi stå i fare for å få en generasjon av menn som leser bøker i svært liten grad.

De store - og økende forskjellene mellom jenters og gutters boklesing, kan tolkes som begynnelsen på et nytt kjønnsskille - der det utvikler seg to mediekulturer - én for jenter og én for gutter - og der det altså er jentene som orienterer seg i litterær retning. Det snakkes gjerne om en "feminisering" av litteraturen. Men jentenes og kvinnenes dominans som boklesere, skyldes imidlertid ikke at jentene leser stadig mer, men heller at guttene leser stadig mindre. "Feminiseringen" av det lesende publikum, skyldes dermed ikke endret atferd blant jentene, men blant guttene.

Men de store kjønnsforskjellene kan også tenkes å være et overgangsfenomen - enten ved at jentene om noen år følger etter i guttenes spor - og leser mindre. Eller det kan være at guttene tar opp boklesingen igjen - noe en viss oppgang i siste mediebruksundersøkelse kan peke i retning av.

Det er ikke sikkert at nedgangen vi ser, er en varig tendens: Nedgangen i boklesing kan forstås som en effekt av konkrete hendelser eller trender. "Eksplosjonen" i medietilbud kan ses på som en slik hendelse. Det kan være at nedgangen i boklesing stopper opp når de "nye" mediene ikke lenger har nyhetens interesse. Undersøkelser fra USA viser at dette faktisk skjedde i forbindelse med innføringen av fjernsynet. Boklesingen tok seg opp igjen, etter en periode med nedgang.

Selv om barn og unge leser mindre *bøker*, betyr ikke det nødvendigvis at de *leser* mindre. Det kan være at de leser mer faglitteratur i forbindelse med skole og studier, eller det kan være at de bruker andre tekstmedier som aviser eller tidsskrifter. Dessuten krever de visuelle mediene, bl.a. fjernsyn og PC, også lesing. Som vi har sett, har de finske barna de beste leseferdighetene i Norden, samtidig som de ser mest på fjernsyn og leser bøker sjeldnest. Tegneserier, ukeblader og aviser leste de finske barna derimot oftere enn andre barn i Norden.

Det ser altså ikke ut som lesing av *bøker* er utslagsgivende for leseferdighetene. Den oppvoksende generasjon står derfor ikke nødvendigvis i fare for å bli dårlige til å lese, selv om vi ser en tydelig nedgang i boklesing - særlig blant gutter. Dessuten er fortsatt unge jenter de ivrigste bokleserne av alle. Det er kanskje heller et spørsmål om hva som egentlig gir best "uttelling" for dagens unge mennesker: Er det boklesing eller lek med informasjonsteknologi? På den annen side har bøkene en egenverdi som kilde til refleksjon og innsikt i oss selv og omverdenen. Bøkenes verden er verdt et besøk selv om det ikke er utslagsgivende for leseferdighetene.

1. Prosjekt leselyst har som mål å stimulere lesing, primært i aldersgruppen 9-16 år. Prosjektets styringsgruppe består av representanter for Den norske bokhandlerforening, Den norske forfatterforening, Den norske forleggerforening, Statens biblioteksstilsyn, Norske barne- og ungdomsbokforfattere, Norsk forfatter- og oversetterforening og De norske bokklubbene.

2. Mediebruk 1994, 1996 og 1997 viser utdanningsnivået til hovedforsørger.

3. Kjønnsforskjellene vises tidligere i tidsnyttings- enn i levekårsundersøkelsen. Det kan se ut som tidsnyttingsundersøkelsen fanger opp trendene tidligere enn levekårsundersøkelsen. En årsak kan være at direkte dagbokrapportering, som benyttes i tidsnyttingsundersøkelsen, gir et sannere bilde enn retrospektiv rapportering som brukes i levekårsundersøkelsen. Dette kan være fordi retrospektiv metode kan innebære en tendens til overrapportering i tråd med hva som er sosialt ønskelig. Dermed kan denne metoden ha en konserverende effekt, slik at nye trender kommer fram med noen års forsinkelse.

4. Disse store variasjonene fra år til år, som vi får når vi ser på alder og kjønn samtidig, kan være en indikasjon på at gruppene er noe små, slik at feilmarginene blir store. For å få et sikrere inntrykk av endringstendensen, kunne tre og tre årganger slås sammen til treårig glidende gjennomsnitt. Dette har det ikke vært ressurser til innenfor rammene av prosjektet.

Litteratur

Ahlin, Torbjörn (1993): *"Kulturvanor i Norden. En undersökning av kultur- och medievanor i de nordiska länderna,"* Nordisk statistisk skriftserie 62.

Beentjes, Johannes og Tom van der Voort (1989): "Television and Young People's Reading Behavior: A Review of Reseach" i *European Journal of Communication,* Vol. 4.

Broddason, Thorbjørn (1995): *Declining Book Reading Among Icelandic Youth.* Paper presented on the 12th Nordic Conference on Mass Communication Research, Helsingør, Denmark, August 12-15.

Fridberg, Torben mfl.: (1997): *Mønstre i mangfoldigheden. 15-18-åriges mediebrug i Danmark,* København: Borgen/Medier.

Mangset, Per (1976): *Om boklesing,* Arbeidsnotat nr. 6, Kulturprosjektet i Stavanger.

Noreng, Øystein (1974): *Lesere og lesing,* Rapport fra den norske Bokklubbens lesersosiologiske undersøkelse, Oslo.

Rudlang, Hilde (1998): *Barn og unges boklesing - en kunnskapsoversikt,* Arbeidsnotat nr. 24, Norsk kulturråd - utredning.

Rydin, Ingegerd (1989): "Titta, lyssna, läsa - mediejamförelser" i Cecilia von Feilitzen, mfl.: *Barn och unga i medieåldern. Fakta i ord och siffror,* Rabén & Sjögren.

Statistisk sentralbyrå (1982): *Levekårsundersøkelsen 1980,* NOS B 320.

Statistisk sentralbyrå (1985): *Levekårsundersøkelsen 1983,* NOS B 511.

Statistisk sentralbyrå (1988): *Levekårsundersøkelsen 1987,* NOS B 772.

Statistisk sentralbyrå (1992a): *Levekårsundersøkelsen 1991,* NOS C 43.

Statistisk sentralbyrå (1992b): *Tidsbruk og tidsorganisering 1970-90,* NOS C 10.

Statistisk sentralbyrå (1996): *Levekårsundersøkelsen 1995,* NOS C 301.

Sunde, Espen (1997): *Barn og databruk. Databrukens rolle i barn og unges hverdagsliv,* Hovedfagsoppgave i medievitenskap, Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo.

Tønnesen, Finn Egil (1994): "Leseferdigheter i norsk grunnskole" i Frøydis Hertzeberg, Kjell Ivar Vannebo og Bente Eriksen Hagtvedt: *Ferdigheter i fare? Om lesing og skriving i dagens samfunn,* Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Tønnesen, Finn Egil (1995): *Lesestoff og leselyst,* Notat nr. 1 1995, Stavanger: Senter for leseforskning.

Tønnesen, Finn Egil (1997): "Lesing for livet. Resultater og refleksjoner fra IEA-undersøkelsen" i Jørgen Frost, Arne Sletmo og Finn Egil Tønnesen: *Skriften på veggen. Hva skjer med vår leseferdighet? - en antologi,* København: Dansk psykologisk Forlag.

Vaage, Odd Frank (1992): *Kultur- og mediebruk 1991,* Rapporter 92/12, Statistisk sentralbyrå.

Vaage, Odd Frank (1993): *Mediebruk 1992,* Rapporter 93/13, Statistisk sentralbyrå.

Vaage, Odd Frank (1995): *Kultur- og mediebruk 1994,* Rapporter 95/15, Statistisk sentralbyrå.

Vaage, Odd Frank (1996): *Norsk mediebarometer 1995,* Statistiske analyser 12, Statistisk sentralbyrå.

Vaage, Odd Frank (1997): *Norsk mediebarometer 1996,* Statistiske analyser 18, Statistisk sentralbyrå.

Vaage, Odd Frank (1998): *Norsk mediebarometer 1997,* Statistiske analyser 24, Statistisk sentralbyrå.

Werner, Anita (1997): *Barn i fjernsynsalderen. Hva vet vi om medienes innflytelse?* Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Hilde Rudlang
(hilde.rudlang@ssb.no) er planlegger i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for intervjuundersøkelser.

Unge på boligmarkedet:

Etablerer seg senere, men ikke dårligere

Statistikken har overdrevet nedgangen i eierandel blant unge i løpet av de siste ti årene. Nedgangen skyldes at unge etablerer seg senere, og at eierandelen blant de mindre etablerte unge synes å ha gått ned. Økende boligpriser synes ikke å ha skremt unge fra å etablere seg i egen bolig, eller til å kjøpe mindre boliger. Men flere unge leiere har ført til økt press på utleiemarkedet, og dermed økte husleier.

Arne Støttrup Andersen

Større etterspørsel etter utleieboliger?

En rekke utviklingstrekk i den senere tiden peker i retning av en vanskeligere boligetablering for yngre. Et godt arbeidsmarked og stor søkning til utdanningsinstitusjonene fører til økt flytting, og særlig til de sentrale områdene. Flere enpersonhusholdninger og senere familieetablering med lengre fase mellom flytting hjemmefra og familieetablering, fører til en endring i etterspørselen etter boliger. Endringen går i retning av mindre boliger og utleieboliger.

Det har over lang tid vært en sterk preferanse for store familieboliger, særlig eneboliger, og for å eie boligen, fortrinnsvis gjennom selveie. Det har ført til en forholdsvis ensidig sammensetning av boligmassen. Den nåværende boligstrukturen er derfor ikke spesielt godt tilpasset en del av utviklingstrekkene vi ser i unges boligvalg. Det er få små boliger og leieboliger. Størstedelen av leieboligene finnes dessuten i privat sektor (Nordvik 1996), og tilbudet vil antakelig være svært prisfølsomt.

Et godt boligmarked med stigende priser, stor omsetning og god personlig økonomi, fører muligens til mer preferansemotivert flytting. Det vil si flytting blant etablerte som ganske enkelt ønsker å "realisere sin boligdrøm". Dette kan muligens ses som en fordel for unge som ønsker å etablere seg på boligmarkedet, ved at flere mindre boliger nå "frigjøres", sammenlignet med den situasjonen vi hadde på begynnelsen av 1990-tallet, da boligmarkedet var ganske fastlåst.

Feil bilde av utviklingen for unge enslige

Levekårsundersøkelsene viser at yngre er mindre etablerte på boligmarkedet nå enn de var for ti år siden. Det gjelder for enslige og særlig for de yngste enslige, men ikke for yngre par (Andersen 1996).

Tabell 1: **Andel i yngre familiefasegrupper som eier sin bolig enten selv eller gjennom borettslag eller boligaksjeselskap. 1987, 1991, 1995 og 1997. Prosent**

	1987	1991	1995	1997
Enslige 16-24 år som ikke bor hos foreldre	53	46	36	7
Enslige 25-44 år	67	62	55	50
Par uten barn, 16-44 år	60	66	59	63

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Bildet er imidlertid neppe korrekt. Det er påvirket av det såkalte studentproblemet, dvs. at ikke-gifte studenter i de fleste tilfeller registreres som bosatt i foreldrehusholdningen. Før 1995 fulgte levekårsundersøkelsene og de øvrige utvalgsundersøkelsene dette prinsippet når de registrerte husholdningenes sammensetning. I 1987 var derfor halvparten av de unge 16-24 år som svarte at de bodde for seg selv, registrerte som bosatte hos foreldrene. For ungdommer som var registrerte som bosatte hos foreldrene, men som faktisk bodde for seg selv, gjaldt boligopplysningene foreldrenes bolig. Vi vet dermed ikke noe om disse unges faktiske boforhold.

For de ungdommene som ikke var registrert bosatt hos foreldrene, og som faktisk bodde for seg selv, var eierandelen i 1987 bare 25 prosent, i 1991 15 prosent og i 1995 17 prosent. Tar vi disse tallene i betraktning, får vi altså en langt mer beskjeden endring enn tabellen viser. Det er grunn til å tvile på om unge som bor for seg selv, og som ikke er registrert som bosatte hos foreldre-

ne, er representative for alle unge som bor for seg selv. Reglene for registrering av ugifte studenter betyr at vi må regne med at de unge som er registrerte som bosatte hos foreldrene, men som sier at de bor for seg selv, i overveiende grad er aleneboende studenter. Det betyr antakelig at også tallene for eierandel blant unge ovenfor overvurderer eierandelen, særlig for årene 1987 og 1991.

Hvordan har ungdom det egentlig?

Når vi skal beskrive ungdommens økonomi og boligsituasjon, må vi ha gode registreringer av bl.a. husholdningssituasjonen. Det knytter seg imidlertid en del problemer til registrering av husholdningstilhørighet nettopp blant unge, og antakelig særlig blant unge som er mindre etablerte. "Studentproblemet", som er omtalt ovenfor, er antakelig det som til nå har skapt de største problemene. Problemene skyldes både at reglene for definisjon av hva som er en husholdning er endret over tid, og at regelendringene ikke har fått fullt gjennomslag fordi gamle "registreringsvaner" har hengt igjen.

Men det er også andre problemer som vi har forholdsvis dårlig oversikt over. Enkelte ungdommer kan leve i svært ustabile husholdningsforhold. I ekstreme tilfeller kan det dreie seg om personer som ikke har egen bolig, men som bor hos forskjellige venner og bekjente. Dels kan det være personer som bor i ulike former for kollektiver, der det kan være vanskelig å trekke grensene for hva som er en husholdning. Kriteriet for en husholdning, eller mer presist en kosthusholdning, er at personene som utgjør husholdningen skal ha felles økonomi. Kollektiver kan imidlertid ha alle varianter av økonomisk fellesskap, og det kan derfor i praksis være vanskelig å avgjøre om kollektivet skal betraktes som bestående av en eller flere husholdninger, og hvordan kollektivet eventuelt skal deles opp i husholdninger.

Problemene med å avgrense husholdninger i kollektiver innebærer at det også kan være vanskelig å beskrive boligforholdene. Viktige mål på boligforholdene, som eierforhold og boligstørrelse, er nært knyttet til avgrensningen av husholdningene.

Det kan også være vanskeligere å beskrive økonomien til unge fordi unge deltar mer i økonomisk utveksling og bytte med andre (les foreldrenes) husholdninger. Unges etablering som økonomisk selvstendige husholdninger vil i mange tilfeller være en kontinuerlig prosess fra full avhengighet til full uavhengighet, en prosess som vil gå over noe tid.

Stadig færre unge eier sin bolig...

Om lag 80 prosent av voksne nordmenn bor i eid bolig. Dette er et uttrykk for en sterk preferanse i befolkningen. Tabell 1 viser at eierandelen blant unge er langt lavere, og at eierandelen har gått ned. Dette kan være et resultat både av at unge av forskjellige grunner har fått vanskeligere for å etablere seg i boligmarkedet, eller for at de i økende grad har andre preferanser enn befolkningen ellers.

...men de ville heist gjort det

Det er imidlertid lite som tyder på at unge foretrekker andre eierformer enn befolkningen for øvrig. Mens 82 prosent av alle voksne foretrekker selveie, er det blant alle unge som ikke bor hos foreldre, 90 prosent som foretrekker å eie boligen selv (Levekårsundersøkelsen 1997). Blant de mer etablerte unge er andelen 97 prosent, men selv blant enslige studenter sier 68 prosent at de foretrekker å eie boligen selv.

Spørsmålet mangler imidlertid tidsreferanse, det er derfor uklart i hvilken grad de unge svarer ut fra sin nåværende situasjon eller om de gir uttrykk for ønsker som ligger langt fram i tid. Videre mangler vi opplysninger om utviklingen i slike preferanser blant unge. Likevel er andelen som foretrekker å eie boligen selv så stor, at det synes vanskelig å forklare endringene i eierandel ut fra endrede preferanser.

Har boligprisene skremt de unge?

Vi kunne tenke oss at det har blitt dyrere å eie bolig i den perioden vi ser på, og at dette har holdt de unge borte fra eiermarkedet. En slik argumentasjon er det vanskelig å

Figur 1: **Andel unge 16-29 år som ikke bor sammen med foreldrene[1], som er selveiere eller eier boligen gjennom borettslag eller boligaksjeselskap. 1987, 1991, 1995 og 1997. Prosent**

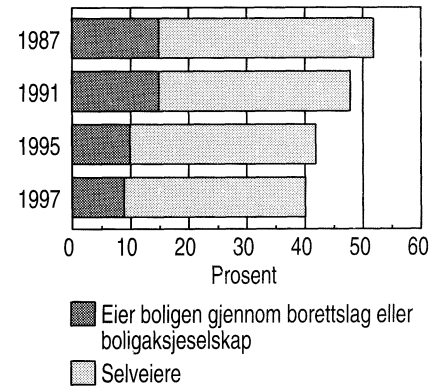

[1] Unge som ikke bor sammen med foreldrene, men som er registrert bosatt med foreldrene er holdt utenfor fordi en mangler opplysninger om boforholdene for disse

Kilde: Levekårsundersøkelsene

finne belegg for. Boligene ble vesentlig billigere fra 1987 til 1991, prisstigningen var beskjeden fra 1991 til 1995, først de seneste to årene steg prisene vesentlig. Rentene falt sterkt etter 1992, det var langt billigere å låne i 1995 og 1997 enn i de to første årene.

Selv om inntektsutviklingen særlig for de yngste under 25 år har vært dårlig (Statistisk sentralbyrå 1998), skulle en ut fra en samlet vurdering ikke vente noen reduksjon i eierandelen blant unge. Likevel har altså andelen eiere gått ned fra 52 prosent i 1987 til 40 prosent i 1997. Nedgangen i andelen eiere var særlig stor i første halvdel av 1990-årene.

Unge etablerer seg senere

Ungdoms forhold til boligmarkedet er ikke bare avhengig av personlig økonomi, renter og boligpriser, men avhenger i betydelig grad av hvor de unge befinner seg i etableringsforløpet. Vi har mange indikasjoner på at ungdom etablerer seg senere. Inngåelse av parforhold og særlig barnefødsler kommer senere nå enn for ti år siden. Også forholdet til utdannings- og arbeidsmarkedet har endret seg. På slutten av 1980-tallet økte antallet studenter sterkt, og det ble vanskeligere å komme inn på arbeidsmarkedet. Sysselsettingen har imidlertid bedret seg de seneste årene.

Andelen som lever i parforhold, har gått ned fra vel 70 prosent i 1987 til 55 prosent ti år senere. Det er særlig andelen med barn som har gått ned; fra ca. 40 prosent i 1987 til ca. 25 prosent i 1997. Dette har skjedd til tross for at en økende andel av 16-29-åringene er i alderen 25-29 år, denne andelen økte fra 27 prosent i 1987 til 37 prosent i 1997.

Gir senere etablering færre eierhusholdninger?

Figur 2 viser at blant de mest etablerte, dvs. sysselsatte par, har eierandelen holdt seg omtrent uendret de siste ti årene. Eierandelen har derimot gått klart ned blant de mindre etablerte, dvs. sysselsatte enslige og personer (både enslige og par) under utdanning. Eierandelen gikk her ned fra 38 prosent i 1987 til 22 prosent i 1997. Tallene tyder på at eierandelen gikk særlig sterkt tilbake de siste to årene i perioden.

Eierandelen er gått tilbake både blant personer under utdanning og blant enslige sysselsatte. Det er i denne perioden boligprisene har økt mest. Siden vi i årene 1987, 1991 og 1995 mangler opplysninger om eierforholdene for unge som er registrert bosatt hos foreldrene, men som faktisk bor alene, er det grunn til å anta at eierandelene i disse årene er noe overvurdert blant unge under utdanning.

Neppe redusert eierandel på grunn av økte boligpriser

Eierandelen i det enkelte år vil avspeile forholdene på boligmarkedet i en del år før observasjonsåret. Høsten 1997 hadde 37 prosent av unge som ikke bodde hos foreldre-

Tabell 2: **Unge 16-29 år som ikke bor hos foreldrene, etter om de er etablert i parforhold og hvorvidt de er etablert på arbeidsmarkedet. 1987, 1991, 1995 og 1997. Prosent**

	1987	1991	1995	1997
I alt	**100**	**100**	**100**	**100**
I utdanning				
Enslig	8	11	16	19
I parforhold	4	7	11	8
Sysselsatt[1]				
Enslig	17	23	18	21
I parforhold	68	51	45	47
Andre	3	7	9	5

[1] Personer som ikke er i utdanning og som er sysselsatt eller hvis ektefelle/samboer er sysselsatt
Kilde: Levekårsundersøkelsene

Figur 2: **Andelen selveiere og andelseiere blant unge 16-29 år i ulike etableringsfaser. 1987, 1991, 1995 og 1997. Prosent**

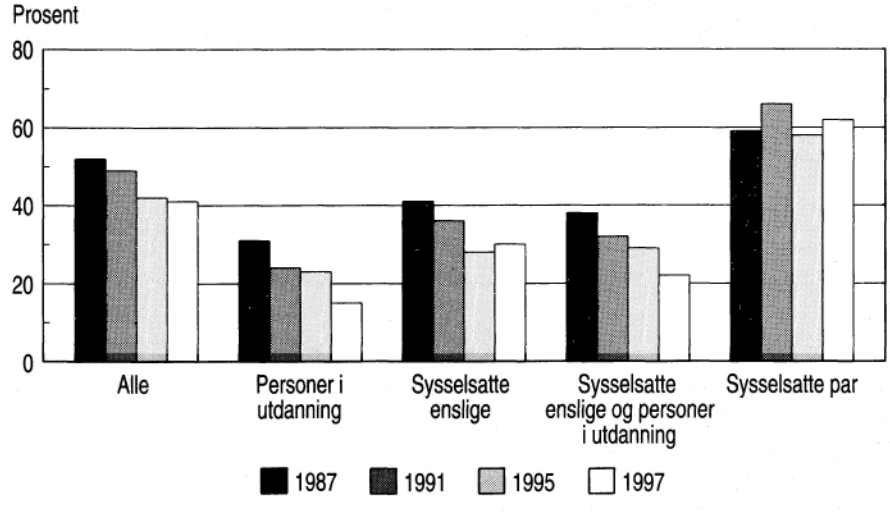

Kilde: Levekårsundersøkelsene

Tabell 3: Andelen eiere blant unge 16-29 år i ulike etableringsfaser og med ulikt innflyttingsår[1]. 1995 og 1997. Prosent

	Alle	Sysselsatte par	Andre unge
1995			
Innflyttingsår			
Før 1991	62	71	52
1992	55	63	[2]
1993	42	51	33
1994-1995	27	49	16
1997			
Innflyttingsår			
Før 1995	64	82	40
1995	42	61	23
1996	41	59	23
1997	27	46	14

[1] Levekårsundersøkelsen i 1995 er gjennomført tidlig i 1995 mens levekårsundersøkelsen i 1997 er gjennomført sent på høsten 1997. Den valgte grupperingen av innflyttingsår er derfor det nærmeste vi kommer en sammenlignbar gruppering i de to undersøkelsene
[2] For små grunnlagstall (mindre enn 25 respondenter) til å prosentuere
Kilde: Levekårsundersøkelsene

ne, flyttet inn i boligen i 1995 eller tidligere. Det gjaldt 43 prosent av de mest etablerte, dvs. sysselsatte par, og om lag 30 prosent av de mindre etablerte.

Boligprisene har økt kraftig etter 1995. Mens prisene for bruktboliger i 1995 var ca. 15 prosent høyere enn i 1991, var prisene høsten 1997 om lag 40 prosent høyere enn i 1991. Spørsmålet er derfor om eierandelen blant de helt nyinnflyttede avspeiler prisøkningen.

Ser en bare på resultatene i 1997, kan de tyde på at eierandelen har gått kraftig tilbake. Blant de som flyttet inn før 1995, da boligprisene var lave, eier nesten to av tre sin bolig, mens det samme gjelder bare en av fire blant de som flyttet inn i 1997. Nedgangen i eierandel var særlig stor når en sammenligner de som flyttet inn i 1996 med de som flyttet inn i 1997.

En kan imidlertid ikke trekke den slutning at reduksjonen i eierandel skyldes økningen i boligpriser. De som nylig er flyttet inn, er i gjennomsnitt i en tidligere fase av boligetableringen enn de som flyttet inn for noen år tilbake. Tallene i tabell 3 for undersøkelsesåret 1995 viser da også at eierandelen varierer på omtrent samme måte med innflyttingsår som i undersøkelsesåret 1997. Ved undersøkelsen i 1995 var det ingen grunn til å vente at andelen eiere skulle være lavere for de nylig innflyttede. Boligprisene var lave for de aller fleste (det var få som flyttet inn før 1989). Rentene var lavere for de som kjøpte bolig etter 1993 enn for de som kjøpte tidligere. Likevel finner vi samme mønster som i undersøkelsesåret 1997.

Vi tolker dette slik at den lavere eierandelen blant de nyinnflyttede er et uttrykk for at disse er tidligere i etableringsfasen. Det er dermed vanskelig å se at de økende boligprisene i 1996 og 1997 har ført til at unge er blitt skremt fra å skaffe seg egen bolig.

Den reduserte eierandelen blant unge i løpet av de siste ti årene må derfor først og fremst ses som et uttrykk for senere etablering blant unge. I løpet av perioden har det blitt færre av de etablerte unge, sysselsatte parene, der eierandelen er forholdsvis høy, og flere av de mindre etablerte der eierandelen er forholdsvis lav. Det har imidlertid også vært en viss reduksjon i eierandelen blant de mindre etablerte unge.

Unge bor like romslig som for ti år siden

En trangere inngang på boligmarkedet for unge kan også gi seg uttrykk ved at boligstandarden synker. Boligprisene er nært knyttet til

Figur 3: Gjennomsnittlig antall kvadratmeter pr. person for unge, 16-29 år, som ikke bor hos foreldrene. Eiere og leiere. 1991 og 1997. Kvadratmeter

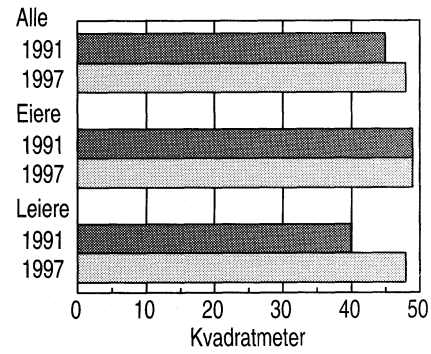

Kilde: Levekårsundersøkelsene

størrelsen på boligen. En kunne derfor vente at stigende boligpriser førte til en reduksjon i boligstørrelsen.

Husholdningene til unge som ikke bor hos foreldrene, er i gjennomsnitt blitt litt mindre mellom 1991 og 1997. Vi har derfor valgt å bruke antallet kvadratmeter pr. person som en indikator på boligstandarden. Uendret antall kvadratmeter pr. person vil altså være uttrykk for at boligstørrelsen endres i takt med "behovet".

Figur 3 viser at det ikke har vært noen nedgang i boligstørrelse pr. person i perioden blant unge. Tvert imot har det vært en liten økning, men denne økningen finner en blant de unge leierne. Blant eierne har boligstørrelsen vært uendret.

Unge står for en økende andel av utleiemarkedet

I en situasjon der ungdom etablerer seg senere i familien og i arbeidsmarkedet, vil vi vente økt etterspørsel etter leieboliger. Konsekvensene av denne økte etterspørselen

Tabell 4: **Antallet husholdninger i Norge og antallet husholdninger blant unge 16-29 år som ikke bor hos foreldrene. 1987 og 1997. 1 000 husholdninger**

	Alle		Unge 16-29 år som ikke bor hos foreldrene	
	1987	1997	1987	1997
I alt	**1 732**	**1 935**	**288**	**349**
Selveiere	1 086	1 241	92	91
Andelseiere	216	228	41	32
Leiere[1]	400	461	135	224
Uoppgitt	28[2]	5	21	2

[1] Husholdninger i kårbolig er regnet som leiere
[2] Det store antallet husholdninger med manglende opplysninger om eierforhold skyldes at en betydelig del av de unge er registrert bosatt hos foreldrene selv om de selv opplyser at de bor for seg selv
Kilde: Levekårsundersøkelsene

avhenger i betydelig grad av forholdene på boligmarkedet. Vil den økte etterspørselen etter leieboliger kunne tilfredsstilles i boligmarkedet uten at det blir press?

Vi har ikke noe boligregister i dag, og har derfor dårlig oversikt over antallet boliger som er til utleie. Et boligregister ville imidlertid også bare kunne være til hjelp når vi ser på utleieboliger i det profesjonelle utleiemarkedet. Et boligregister vil bare delvis kunne gi oversikt over det private utleiemarkedet. I Norge utgjør det profesjonelle leiemarkedet bare en liten del av det totale leiemarkedet (Nordvik 1996).

Vi skal vise utviklingen i løpet av de siste ti årene i antallet husholdninger[1] som disponerer over boligen sin på forskjellige måter.

Tabell 4 viser at selv om antallet husholdninger som leier boligen sin, har økt med 60 000 fra 1987 til 1997, har antallet unge som leier økt enda mer, om lag 90 000. Vi vet lite om potensialet for økning i antallet utleieboliger, men må anta at det er ganske prisavhengig. Vi vet også lite om urealisert etterspørsel etter utleieboliger, som f.eks. fører til at unge blir boende lenger hjemme enn de ville foretrukket. Hvis økningen i antallet leiere blant unge har ført til større press på utleiemarkedet, skulle vi vente en økning i husleiene. Det gjelder ikke minst fordi utleiemarkedet i så høy grad er preget av privat utleie.

Vi finner at det har vært en sterk økning i den gjennomsnittlige husleien for leieboere fra 1987 til 1997. Den årlige husleien økte i faste priser med 47 prosent fra 1987 til 1997, fra 22 000 1997-kroner i 1987 til 32 000 kroner i 1997. I samme periode har utgiftene til bolig, lys og brensel for alle landets husholdninger regnet i faste priser gått ned med vel 10 prosent (Statistisk sentralbyrå 1997). Nedgangen skyldes først og fremst fallet i lånerenten i 1993.

Det kan derfor se ut til at boligsituasjonen for unge først og fremst har endret seg ved at det større antallet leiere har ført til større press på boligmarkedet, og dermed har resultert i høyere boligutgifter for leierne.

Vi har her analysert landet under ett. Det er grunn til å regne med at mye av den økte etterspørselen etter leieboliger har rettet seg mot de større byene, og at det derfor er her en finner de mest utpregede presstendensene på de lokale boligmarkedene, og dermed også den største prisøkningen. Materialet har vært for lite til at vi har kunnet analysere slike geografiske forskjeller.

[1] Antallet husholdninger er beregnet på grunnlag av gjennomsnittlig husholdningsstørrelse i utvalget og antallet personer bosatt i Norge utenfor institusjon (antallet institusjonsbeboere er ikke nøyaktig kjent, det er satt til 45 000 i begge årene). Ved beregning av husholdningsstørrelsen i 1987 har vi forsøkt å korrigere for "studentproblemet". Unge som svarer at de bor for seg selv, men er registrert bosatt i samme husholdning som foreldrene er blitt regnet som aleneboende. Dette vil gi et bedre anslag på det faktiske antallet husholdninger enn om de regnes som bosatte i foreldrehusholdningen, selv om det antagelig fører til en liten overvurdering av antallet husholdninger. Skjevheter i frafallet mht. husholdningsstørrelse vil kunne føre til feil i anslaget for det totale antallet husholdninger. Det er forsøkt korrigert for slike skjevheter i 1997, men ikke i 1987.

Litteratur

Andersen, Arne S. (1996): Har utjevningen stoppet opp? *Samfunnsspeilet* 1996, 1, Statistisk sentralbyrå, 5-10.

Nordvik, Viggo (1996): Mot et mer ustabilt leiemarked? *Samfunnsspeilet* 1996, 4, Statistisk sentralbyrå, 15-18.

Statistisk sentralbyrå (1997): *Ukens statistikk* 1997, 48.

Statistisk sentralbyrå (1998): *Sosialt utsyn 1998,* Statistiske analyser 22.

Arne Støttrup Andersen
(arne.andersen@ssb.no) er rådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk.

Publikasjoner fra Statistisk sentralbyrå

Randi Kjeldstad

Enslige forsørgere: Forsørgelse og levekår før og etter overgang til en ny livsfase

Rapporten viser at personer som opplever å bli alene med den daglige omsorgen og forsørgelsen for barn, møter den nye livssituasjonen under svært varierende forhold og med svært ulike ressurser. Likevel innebærer det å bli enslig forsørger for de færreste et brudd i forhold til tidligere virksomhet. Avgjørende for hvordan den enkelte tilpasser seg livssituasjonen som enslig forsørger, er hvilken livssituasjon vedkommende er i i utgangspunktet, og hvilke individuelle og sosiale ressurser hun eller han bringer med seg inn i den nye livsfasen.

Analysen er basert på intervjuopplysninger om levekår og økonomisk tilpasning over en periode på inntil 15 år av enslige mødres og fedres livløp. Datamaterialet er hentet fra tilleggsundersøkelsen av enslige forsørgere til SSBs levekårsundersøkelse 1991.

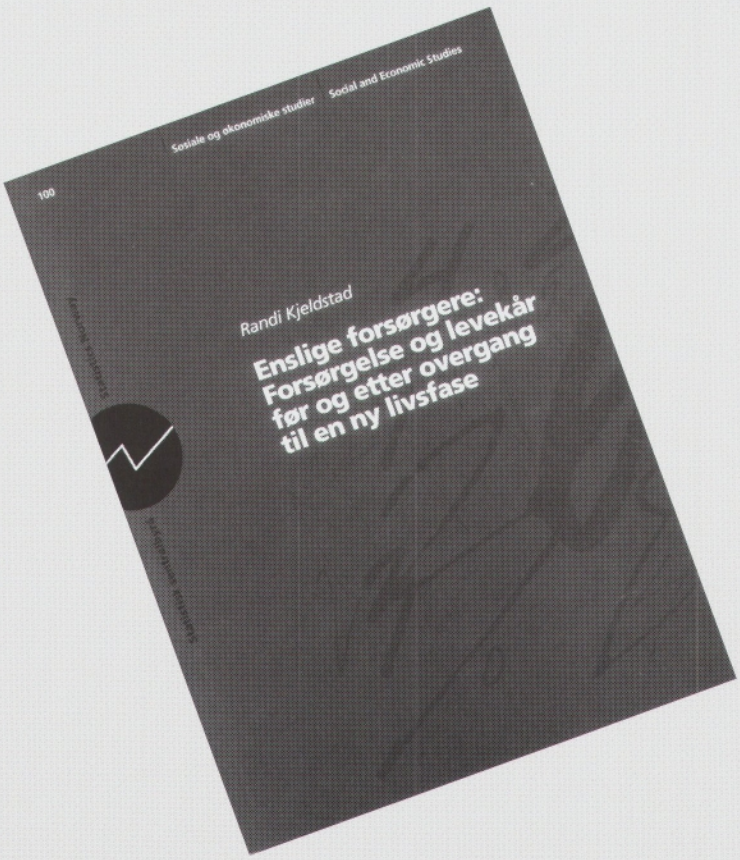

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 1260
2201 Kongsvinger

Telefon: 62 88 55 00
Telefaks: 62 88 55 95
E-post: salg-abonnement@ssb.no

Pris kr 155,- inkl. mva.

Sosiale og økonomiske studier nr. 100
ISBN 82-537-4548-6
ISSN 0801-3845

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway

A-blad

Returadresse:
Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementsservi
Postboks 1260
2201 Kongsvinger

Publikasjonen kan bestilles fra:

Statistisk sentralbyrå
Salg- og abonnementservice
Postboks 1260
2201 Kongsvinger

Telefon: 62 88 55 00
Telefaks: 62 88 55 95
E-mail: salg-abonnement@ssb.no

ISBN.82-537-4566-4
ISSN 0801-7603

Pris:
Institusjonsabonnement kr 280,- pr.år
Privatabonnement kr 190,- pr.år
Enkeltnummer kr 50,-

Statistisk sentralbyrå
Statistics Norway